

O`zbekiston tabiiy geografiyasi

Muammoli ma'ruzalar matni

Navoiy 2008

Ma'ruza - 48 soat

Tuzuvchi: Tuxtaeva X. T.

Ma'ruzalar matni Navoiy davlat pedagogika instituti Geografiya kafedrasining 2008 yil 30 avgustdagi yig'ilishida muhokama qilinib ma'qullangan (bayonnoma № 1).

Kafedra mudiri: dots.Yu. B. Raxmatov

Taqrizchi: kat. o'q. O'rinov B. S.

MA'RUZA-1: KIRISH

O'ZBEKISTON TABIIY GEOGRAFIYASI FANINING

MAQSADI, OB'EKTI, PREDMETI, METODLARI VA

VAZIFALARI

REJA:

1. O'zbekiston tabiiy geografiyasi fanini o'rganish ob'ekti.
2. O'zbekiston tabiiy geografiyasining boshqa fanlar bilan aloqasi.
3. O'zbekiston tabiiy geografiyasi fanining ilmiy tadqiqot uslublari.

Tayanch iboralari:

Bu fan tabiiy qonuniyatlarga tayanib, tabiat, uning komponentlar, ularning bog'liqligi, tabiiy boyliklari, ulardan omilkorlik bilan foydalanib o'zaro ta'sir munosabatlarini tadqiq etadi.

Mavzuning maqsadi: Fanning o'rganish ob'ekti, boshqa fanlar bilan aloqasi, fanning ilmiy tadqiqot uslubini asosiy xususiyatlarini o'rganish kerak.

Muammoli vaziyat: Bu fan xar xil masshtabdagi tabiat qonuniyatlarini, tabiat unsurlari o'rtasidagi o'zaro bog'liklarni o'rgatadi.

1. O'zbekiston tabiiy geografiyasi fani tabiiy fan bo'lib, geografiya fanlar sistemasiga kiradi.

Bu fan tabiiy jarayonlarni hududiy va geografik jihatdan o'rganadi.

Bu fan bir tomondan iqtisodiy rivojlanish, ikkinchi tomondan esa tabiat qonunlariga tayangan holda tabiiy komponentlarning o'zaro ta'sir munosabatlarni tadqiq etadi. Uning asosiy o'rganadigan, tekshiradigan ob'ekti Vatanimiz – O'zbekiston tabiiy sharoiti, tabiiy boyliklari, ulardan foydalanish, muhofaza qilish qonuniyatlarini

o`rganishni o`z ichiga oladi, yoki boshqacha qilib aytganda, bu fan har xil sistemadagi yoki xar xil masshtabdagi tabiat tafovutlar qonuniyatlarini o`rganadi. Yana bu fan hududiy sistemalar yoki ob`ektlar yoki ob`ektlarni o`rganayotganda atrof geografiya muhitini konkret jarayonlarni ham hisobga olgan holda ish olib boradi.

O`zbekiston tabiiy geografiyasida ayrim tabiiy geografik rayonlarni o`rganishdan turli yirik miqyosdagi davlatlar tabiiy geografik rayonlar zonalarini har tomonlama chuqur tahlil qilishga e`tibor ortmoqda. Shuning uchun bu fanni o`rganish hozirgi vaqtda ahamiyatlidir.

2. O`zbekiston tabiiy geografiyasi fanining boshqa fanlar bilan aloqasi.

Muammoli vaziyat: Bu fan tabiiy geografiya umumiy yer bilimi, geologiya, geomorfologiya, iqlimshunoslik, landshaftshunoslik, tabiatdan foydalanish va uni muhofaza qilish, ekologiya va geoekologik monitoring, tarix, kartografiya fanlari bilan aloqadordir.

Bu fan asosan tabiiy geografiya, umumiy yer bilimi, geologiya, geomorfologiya, iqlimshunoslik, landshaftshunoslik, tabiatdan foydalanish va uni muhofaza qilish, ekologiya va geoekologik monitoring, tarix, kartografiya fanlari bilan aloqadordir.

Bu fan birinchi galda tabiiy geografiya fani bilan yaqindan aloqadadir. Chunki: u yoki bu regionni tabiiy jihatdan o`rganayotganda, o`sha joyning tabiiy sharoiti, tabiiy resurslarining hududiy xususiyatlarini har tomonlama bilmasdan turib, o`sha joyga baho berib bo`lmaydi. Ya`ni tabiat jamiyat taraqqiyotida eng muhim moddiy sharoitlardan biridir.

Tabiiy geografiya fani umumiy yer bilimi bilan ham yaqindan aloqadordir. Chunki, u yoki bu rayonning tabiiy jarayonlarini

geografik jihatdan o'rganayotganda umumiy geografik nazariyaga va yer bilimining asosiy tushunchalaridan, mulohazalaridan bu fan foydalanadi.

Bu fan geologiya, geomorfologiya fanlari bilan ham aloqadordir, chunki rayonlarni rel'efini o'rganayotganda shu fanlar nazariya va amaliyot ma'lumotlaridan keng foydalanadi.

O'zbekiston tabiiy geografiyasi fani kartografiya fani bilan ham yaqindan aloqadordir, bu fanda karta -sxema kartogramma, diagramma usullarisiz hech mumkin emasdir.

Bundan tashqari fanimiz iqlimshunoslik fani bilan ham yaqindan aloqadordir. Chunki, har bir tabiiy geografik rayonni ajratishimiz bu fan asos sifatida ham qo'llaniladi.

3. O'zbekiston tabiiy geografiyasining ilmiy-amaliy tadqiqot uslublari va ulardan maqsad doirasida foydalanish xususiyatlari.

<i>Muammoli vaziyat:</i> Bu fanning ilmiy tadqiqot uslublari quyidagilar: taqqoslash, kartografik, statistik, tarixiy va boshqa uslublardan foydalaniladi.
--

Har bir fan o'zining ilmiy tadqiqot uslublariga egadir. O'zbekiston tabiiy geografiyasi fanining ilmiy tadqiqot uslublari va ulardan maqsad doirasida foydalanish xususiyatlariga kelsak ular quyidagilardan iboratdir: taqqoslash, kartografiya, statistik, tarixiy tizimi-tarkib uslublari va boshqalardir.

O'zbekiston tabiiy geografiyasi fani, jumladan, O'zbekiston tabiiy geografiyasi kartasida, ayniqsa bozor iqtisodiyotiga o'tishda respublikaning mustaqilligini mustahkamlashda hamda kelajakda O'zbekistonni rivojlangan davlatlar qatoriga chiqishi uchun respublikadagi mavjud iqtisodiy va tabiiy, mehnat resurslaridan

oqilona tadbiq qilish va undan foydalanishga juda katta e'tibor berishni taqozo etadi. Bu jarayonlarni o'rganishda, tahlil qilishda va o'z maslahatlarini berishda O'zbekiston tabiiy geografiyasi fanini roli benihoya kattadir.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. O'zbekiston tabiiy geografiyasi fanini o'rganish ob'ekti nima?
2. O'zbekiston tabiiy geografiyasi vazifalari nimalardan iborat?
3. Tabiiy geografiyaning boshqa fanlar bilan aloqasi qanday?
4. Tabiiy geografiyaning ilmiy tadqiqot uslublari nima va ulardan qanday maqsadda foydalaniladi?
5. Tabiiy geografiyani respublika mustaqilligini mustahkamlashda qanday ahamiyati bor?
6. Bugungi kunda O'zbekiston iqtisodiy va ijtimoiy geografiyasi fanini roli qanday?

MA'RUZA-2: O'ZBEKISTONNI O'RGANILISH TARIXI

REJA:

1. O'zbekistonning tashkil topishi.
2. O'zbekistonning tabiiy geografik joylashgan o'ri.
3. O'zbekistonning tabiati va tabiiy boyliklarini o'rganilish tarixi

Tayanch iboralar:

O'zbekiston tabiiy resurslarga boy, mo'tadil, subtropik mintaqaga kiradi. O'zbekiston oltin, gaz, mis, vol'fram, uran va boshqa boyliklariga ega. O'zbekiston kishilik jamiyatining qadimgi fan, madaniyat markazlaridan bo'lganligi. 1991 yil 31 avgustda haqiqiy mustaqillikka ega bo'ldi.

Mavzuning maqsadi: Respublikaning tashkil topishi, tabiiy geografik o'ri, tabiati va tabiiy boyliklarini o'rganish tarixi haqida ma'lumot berish

Muammoli vaziyat: O'zbekistonni tashkil topishi, uni qadimda

Yunon, Arab, Xitoy, O`rta Osiyo olimlari tomonidan o`rganilishi tarixiga izoh berish

O`zbekiston o`zining tarixiy taraqqiyoti jarayonida kishilik jamiyatining qadimgi fan, madaniyat va iqtisodiy markazlardan biri bo`lib kelgan. O`zbekiston tabiati, xususan Amudaryo va Xorazm vohasi haqidagi haqiqatga yaqin geografik ma`lumotlarni Abul Xasan Al - Mas`udiy yozib qoldirgan. U Amudaryo tog`lardan boshlanib, Termiz yonidan o`tib, g`arbga qarab ko`lga quyilishini, bu ko`lga yana bir katta daryo (Sirdaryo) kelib qo`shilishini, Xorazm vohasi» Amudaryodan bir qancha kanallar orqali suv olishligini yozib qoldirgan.

Arab sayyohi va geografi **Abu Isxok Istaxriy** «Iqlimlar kitobi» («Kitobul aqolim»)da Turkiston xaritasini tuzib, unda o`lka geografiyasi haqida umumiy ma`lumotlar berib, Amudaryo va Sirdaryo Orol ko`liga quyilishligini ko`rsatgan.

Arab sayyohi **Yoqut Ibn Abdulla** Turkistonga bir necha bor sayohat qilib, «Mamlakatlarning alfavit ruyxati» («Mu`tumul buldon») nomli geografiyaga oid asarini yaratdi. Bu asarda Turkistonning tabiati, aholisi, shaharlari, karvon yo`llari haqida batafsil ma`lumotlar beradi.

Mashhur arab geografiya **Ibn Batuta** Turkistonga qilgan sayohatida Ustyurt, Xorazm, Qizilqum orqali Buxoro va Samarqandga keladi. U Ustyurt, Quyi Amudaryo, Zarafshon vodiysi tabiati, Urganch, Buxoro, Samarqand shaharlari, u yerdagi tarixiy obidalar haqida ma`lumotlar yozib qoldirgan.

Turkiston, jumladan, O`zbekiston hududi tabiati haqidagi dastlabki, ilmiy jihatdan mukammal geografik ma`lumotlar jahonga mashhur

bo'lgan IX—XII asrlarda yashagan Turkistonlik qomuschi olimlar tomonidan yozib qoldirilgan. Ular 780 yil Xivada tug'ilib, 850 yili Bag'dodda vafot etgan yurtdoshimiz *Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy*, *Ahmad Farg'oniy* (IX asr boshida tug'ilib, 861 yili vafot etgan), *Abu Abdullo Muhammad ibn al Termiziy* (861 yili vafot etgan), *Abu Nasr Forobiy* (873 yili Turkiston shahri yaqinidagi Forob (Utro) da tug'ilib, 950 yili Damashqda vafot etgan), *Abu Bakr Narshaxiy* (899—959 yillar), *Abu Rayxon Beruniy* (973—1048 yillar), *Abu Ali Ibn Sino* (980—1037 yillar), *Maxmud Koshg'ariy* (XI asr) va boshqalardir.

Turkistonda geografiya fanining rivojlanishida dunyoga mashhur atoqli matematik astronom va geograf *Muhammad ibn Xorazmiyning* xizmatlari buyukdir. Shu tufayli H. H. Hasanov IX—X asrlarni qamrab olgan va Turkiston geografiya fanining tug'ilish davrini «Muhammad Muso Xorazmiy — Balxiy geografiya maktabi» davri deb juda tug'ri atagan.

Muso Xorazmiy tabiiy fanlarga oid juda ko'p asarlar yaratgan. Ular ichida eng muhim geografik va kartografik asari bu «Erning tasviri («Surat al-arz») kitobidir. Bu asar «Xorazmiy geografiyasi» nomini olib, unda R. U. Raximbekovning ma'lumotiga ko'ra er yuzasidagi 537 ta geografik punkt, jumladan 200 dan ortik. tog'larning tafsiloti, mamlakatlar, okeanlar, dengizlar, daryolar, ko'llar haqida ma'lumotlar bo'lib, geografik ob'ektlarning aniq koordinatalari berilgan. Muso Xorazmiy meridian yoyining bir gradusi 111,8 km. ga teng ekanligini (haqiqatda 111,0 km) ham isbotlab berdiki, bu keyingi kartografik ishlar uchun (xarita va atlaslar tuzish uchun) asos bo'ldi.

O'rta Osiyo tabiiy geografiyasining rivojiga katta hissa qo'shgan farg'onalik buyuk astronom, sayyoh, geograf *Axmad Farg'oni*dir. U ko'p umrini Bag'doddagi «Donolar uyida» o'tkazgan va ijod qilgan. Ahmad Farg'oniyning asarlari ichida geografiyaga oid eng muhim kitobi «Astronomiyaga kirish» («Madhal an-nujum») bo'lib, unda er kurrasining sharsimonligi dalillar bilan isbotlangan. U astronomiyaga, geodeziyaga va geografiyaga oid o'lchov asboblari yaratish bilan ham shug'ullangan. Ahmad Farg'oni R. U. Rahimbekovning ma'lumotiga ko'ra daryo suvini o'lchaydigan asbob («miqyosi jadad») ni ixtiro qilgan. Nihoyat, «Astronomiyaga kirish» ning oxirida Ahmad Farg'oni Turkiston geografiyasiga oid ma'lumotlarni, ya'ni geografik ob'ektlarning koordinatalarini jadval tariqasida asari oxirida bergan.

O'rta Osiyo tabiiy geografiyasiga oid nazariy bilimlarning takomillashishida yurtdoshimiz, «SHarq Arastusi» deb nom olgan qomuschi olim Abu Nasr Forobiyning xizmati nihoyatda kattadir. "U matematik, astronom, buyuk faylasuf, musiqashunos, tabib bo'lishi bilan bir qatog'da geograf sifatida ham jahonga mashhur allomadir.

Forobiy tabiiy va ijtimoiy fanlarga tegishli 160 dan ortiq ishlar muallifidir. Bular ichida «Ilmlarning kelib chiqishi va tasnifi» degan asari diqqatga sazovordir. R. U. Rahimbekovning ma'lumotiga ko'ra «Ilmlarning kelib chiqishi va tasnifi» asarida Forobiy tabiat haqidagi fan boshqa barcha ta'limiy fanlardan boy va ko'lamli keng deb uqtirib, moddiy dunyoning to'rt «ildizi»— olov, havo, suv va er mavjudligi haqida fikr yuritgan. Bu esa

geografik qobiq unsurlari hisoblangan atmosfera, gidrosfera, litosferaga ancha mos keladi.

R. U. Raximbekovning ma'lumotiga ko'ra Forobiy sayyoh sifatida Turkiston o'lkasini kezib chiqib, ular hakida tabiiy geografik ma'lumotlar bergan.

Movarounnahr tabiati, xususan, iqlimi, suvlari, o'simlik va hayvonot olami hakida, shuningdek Buxoro tarixi haqida mukammal ma'lumotlar yozib qoldirgan yana bir Turkistonlik alloma *Abu Bakr Narshaxiydir*. U o'zining «Buxoro tarixi» asarida Buxoro shahri topografiyasi, tarixi, aholisi va xo'jaligi, Amudaryo va Zarafshon daryolari haqida ancha keng va haqiqatga juda yaqin ma'lumotlar beradi. U Amudaryo Turkistondagi eng katta daryo bo'lib, o'ta loyqaligini, Zarafshon (Haramkom), Baykend (hozirgi YAKkatut temir yul bekati yaqinidagi ko'xna shahar) gacha oqib so'ngra suvi ozayib, tuqayzorlar orqali Qorakulga borib quyilishini, u ko'lda baliq va qushlar ko'pligini qayd qiladi.

O'zbekiston hududida tabiiy-geografik tasavvurlar ravnaqida buyuk qomuschi olim *Abu Rayxon Beruniyning* xizmatlari benihoya kattadir. U astronomiya fizika, matematika, geografiya, iqlimshunoslik, umumiy geologiya, minerologiya, geodeziya, kartografiya, etnografiya, botanika, tarix, adabiyot va boshqa fanlarning rivojlanishiga katta hissa qo'shgan.

Respublika hududida necha bor markazlashgan davlatlar barpo bo'lgan. Masalan, Amir Temur davlati (1333-1405). Bu qadimgi el xalqi benixoya bosqichli zarbalarga duchor qilingan, bu hol juda yomon oqibatlarga olib keldi. Masalan, Arab istilosi (666-714)

Mongol-Ingliz) (1218-1266). Chor rossiyasi (1816-1817) Turkistonni bosib oladi. Rossiya bosib olgan davrgacha Turkistonda Qo'qon, Xiva xonliklari va Buxoro Amirligi xukm surgan edi. Bu xonliklarda feodal munosabatlar mavjud edi. Keyinchalik Qo'qon xonligi tugatildi, Buxoro amirligi va Xiva xonligi saqlanib, ular Rossiya imperiyasining mustamlakasi sifatida saqlanadi.

XIX asr 2-yarmi (1876) O'rta Osiyo Chor Rossiya tomonidan bosib olingach, bu erga rus tadqiqotchilari kelib ko'p tadqiqot ishlarini olib bordilar. masalan, rus zoologi, zoogeograf va sayyoh N. N. Seversov, geograf P. P. Semyonov-Tyanshanskiy, A. P. Fedchenko, A. F. Middendorf, geolog va geograf I. V. Mushketov, G. D. Romanovskiy va boshqalar Turkiston tabiatini o'rganish tarixida muhim ishlarni boshlab berganlar. SHuningdek Turkistonni tarixiy o'rganish tarixida ayrim bo'limlar va ilmiy jamiyatlarni xizmatlari muxim ahamiyatga molikdir.

Turkiston o'lkasiga tadqiqotlar olib borgan dastlabki zoogeografi N. A. Seversov (1827-86). U Turkiston ko'p hududlarida tadqiqotlar olib borgan. Masalan, Pomir tog'ining orogeografiyasini o'rganishda xizmatlari kattadir. Seversov sayohati davomida zoologiya, botanika, mineralogiya, paleontologiyaga oid ko'plab kolleksiyalar to'plagan.

Rus geografi P. P. Semyonov-Tyanshanskiy Tyanshan tog'ini o'rganishga dastlab qadam qo'ygan olimdir. U tog'ning orografik xususiyatlari, o'simliklar dunyosi, qazilma boyliklari kabi muhim geografik tadqiqotlari alohida ahamiyatga egadir.

Rus tabiatshunosi A. P. Fedchenko (1844-1873) Vatanimiz tabiatini o'rganishda xizmatlari kattadir. U Zarafshon vodiysi

Samarqand atroflari, Qizilqum xududi va Farg'ona vodiysidan tadqiqotlar olib borib ko'plab umurtqasiz va suv xayvonlari hamda o'simliklarni ko'p yangi turlarini aniqlagan va ularni to'plagan. SHu materiallar asosida o'zini asarini nashr qilgan (1871).

Geolog va geograf I. V, Mushketov (1850-1902) xizmatlari ham Vatanimiz tabiatini tarixini o'rganishda muhim ahamiyatli ishlar olib borgan. U Tyanshanъ tog'ini shimoliy qismini orografiyasining geologik jihatdan ochib bergan. U Turkistonda foydali qazilmalarni ko'pligini aniqlagan dastlabki tadqiqotchidir. SHuningdek u Turkiston menerallarini aniqlab ularni ro'yxatini tuzgan. Sayyoh 1877-78 yillar orasida Oloy, Pomir, Qizilqum, Zarafshon vohalarida geologik, gliosiologik kuzatish ishlari olingan va 1881 yil G. D. Romanovskiylar bilan birgalikda Turkiston dastlabki geologik xaritasini tuzgan. Qishloq xo'jaligini o'rganishda esa A. F. Middendorfnings xizmatlari kattadir.

Turkiston Rossiya tomonidan bosib olingandan keyin xududni har tomonlama o'rganish masalasi ko'rib chiqildi va tadqiqot markazlari, bo'limlari, qo'mitalari, jamiyatlar tuzilib, ular tadqiqot ishlarini boshlagan. Masalan, Turkiston g'arbiy tipografiya (1867) bo'limi, Toshkent meteorologiya (1867) markazi. Turkiston Statistika qo'mitasi (1868) va 1903 yil (aprel)da tashkil qilingan. O'rta va SHarqiy Osiyoni tarixiy arxeologik, linvistik va etnografik jihatdan o'rganish qo'mitasi tashkil qilingan.

Turkiston o'lkasi sovetlarning 1917 yil noyabr oyida bo'lib o'tgan 3-se'zdi hokimiyat ishchi, soldat va dehqon sovetlari qo'liga o'tganligini e'lon qildi va Turkiston o'lkasi xalq komunistlar kengashi tuzildi. Bu

ijtimoiy jarayonning buzilishiga ma'lum ijtimoiy-iqtisodiy noqulayliklarni keltirib chiqardi.

1991 yili 31 avgustda Respublikamiz Oliy Kengashining Sessiyasida O'zbekiston Respublikasining to'la mustaqilligini e'lon qildi. SHu davrdan boshlab O'zbekiston siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy hayotni mustaqil ravishda tashkil eta boshladi. 1991 yil 8 dekabrda 74 yil hukum surgan SSSR rasmiy ravishda tarqatilgan deb e'lon qilindi. Mustaqil davlatlar hamdo'stligi tashkil qilindi.

1. O'zbekistonning tabiiy geografik joylashgan o'rni.

Muammoli vaziyat: Tabiiy geografik o'rniga baxo berish kerak. Xududning orografik tuzulishini asosiy xususiyatlarini o'rganish lozim.

O'zbekistonning umumiy tabiiy-geografik

tavsifi, geografik o'rni, chegaralari, maydoni va umumiy tavsifi

O'zbekiston Gresiya, Yugoslaviya, Italiya davlatlari bilan bir kenglikda turadi. O'zbekiston hududi mustaqil iqlim mintaqasiga janubiy va subtropik iqlim mintaqasiga to'g'ri keladi. Respublika maydoni 448,9 ming.km.kv. bo'lib, maydoni jihatdan MDH davlatlari o'rtasida 4, dunyoda 56-o'rinda turadi.

O'zbekiston O'rta Osiyoning markaziy qismida joylashgan. Uning xududining asosiy qismi Amudaryo bilan Sirdaryo orasida bo'lib, mo''tadil va subtropik iqlim mintaqalarida o'rnashgan. O'zbekistonning eng shimoliy nuqtasi Ustyurt platosining shimoli-sharqida, Orol dengizi qirg'og'ida bo'lib, 45° 31' shimoliy kenglikdadir. Eng janubiy nuqtasi esa Termiz shahri yonida, Amudaryo qirg'og'ida bo'lib, 37° 11' shimoliy kenglikka, tug'ri keladi. Respublikamizning eng g'arbiy nuqtasi Ustyurt platosida 56°

00' sharqiy uzoqlikda, eng sharqiy nuqtasi esa O'zbekiston bilan Kirg'iziston chegarasida, Uzgan shahri yaqinida bo'lib, $37^{\circ} 10'$ sharqiy uzoqlikdadir. O'zbekistonning eng shimoliy nuqtasi bilan eng janubiy nuqtalari orasidagi masofa 925 km, eng g'arbiy nuqtasi bilan eng sharqiy nuqtalari orasidagi masofa esa 1400 km.

O'zbekiston janubi-sharqda Tojikiston bilan, sharqda Kirg'iziston bilan, shimol va shimoli-g'arbda Qozog'iston bilan, janubi-g'arbda esa Turkmaniston bilan chegaradosh. Janubda O'zbekiston tog'gina Surxon-Sherobod vodiysida Afg'oniston bilan chegaradoshdir. Bu erda Afg'oniston bilan O'zbekiston chegarasi Amudaryo orqali o'tadi.

O'zbekiston maydoni 447,4 ming kv. km bo'lib Norvegiya, Finlyandiya, Buyuk Britaniya va Italiya kabi davlatlar hududidan katta. O'zbekiston Bel'giya, Gollandiya va Daniya kabi davlatlarning er maydonlarini qo'shib hisoblasak ham ulardan 4 marta kattadir. Respublikamiz hududi Shveysariya davlati hududidan 10 marta ziyoddir.

O'zbekiston geografik o'rniga ko'ra juda qulay. Chunki uning hududi Turkistonning markazidagi tabiiy sharoiti qulay va tabiiy boyliklarga serob bo'lgan erlarni o'z ichiga oladi. O'zbekistonning ko'p qismining tekislikdan iborat bo'lishi hamda serunum voxalarning — Chirchiq-Ohangaron, Farg'ona, Zarafshon, Qashqadaryo, Suxondaryo, Quyi Amudaryoning mavjudligi respublika iqtisodiyotining rivojlanishiga qulay sharoit yaratib bergan.

O'zbekiston O'rta dengiz atrofidagi mamlakatlar bilan deyarli bir geografik kenglikda joylashgan. O'rta dengiz atrofidagi mamlakatlar subtropikka xos landshaft bilan tavsiflanadi. Lekin

O'zbekiston iliq okean va dengizlardan uzoqda, materik ichkarisida joylashganligi tufayli tabiiy sharoiti jihatidan O'rta dengiz atrofidagi davlatlardan butunlay farq qiladi. Chunki O'zbekiston hududining shimoliy qismi ochiq bo'lib, qishda shimoldan va shimoli-sharqdan esuvchi sovuq, quruq havo oqimi bimalol ichki qismlarigacha etib keladi.

O'zbekistonning tabiiy geografik joylashgan o'rnini ancha qulayliklarga egadir. Masalan, 1) Respublikaning O'rta Osiyo markazida joylashganligi, chunki shimoldan janubga yoki g'arbdan sharqqa boradigan asosiy magistral yo'llar O'zbekistondan o'tishi Respublikaning iqtisodiy taraqqiyotiga qulay ta'sir ko'rsatadi. 2) qulay rel'ef sharoiti, qulay iqlim-tuproq resurslariga egaligi hamda sug'orish suv manbalariga boyligi. 3) O'rta Osiyodagi 9 ta davlatlardan tashqaridaligi. 4) O'zbekistonni markazda joylashuvi qo'shni respublikalar bilan xilma-xil ishlab chiqarish aloqalarini rivojlantirishda, respublikalararo hududiy ishlab chiqarish komplekslarini yaratishda, respublikalarning tutash hududlarida joylashgan turli resurslardan birgalashib foydalanishda katta imkoniyatlar ochib beradi.

Bu qulayliklarni yanada yaxshilash maqsadida Buyuk Ipak yo'lini tiklashda O'zbekiston katta ishlarni amalga oshirmoqda. Masalan, Toshkent-Andijon-Osh-Qashg'ar yo'li barpo qilinmoqda, bunda O'zbekiston faol qatnashmoqda.

Turkmanistondan, Kaspiy dengizi orqali Gruziya, Ozarbayjon, Qora dengiz orqali Evropaga chiqish sohasida ham O'zbekistonning xizmat xarakteri ortmoqda.

3. Tabiiy sharoit va tabiiy resurslar jamiyat taraqqiyotida eng muhim moddiy sharoitlardan biri bo'lib, O'zbekistonda ishlab chiqarish kuchlarining rivojlantirish va joylashtirishda muhim omil hisoblanadi.

Qachonki O'zbekiston haqiqiy mustaqillikka ega bo'lgandan keyin tabiiy resurslarni izlash, o'rganish va ulardan oqilona foydalanish Respublika xo'jaligini har tomonlama rivojlantirish uchun katta va keng istiqbollar ochib berdi.

Muammoli vaziyat: O'zbekiston yer, suv, agroiklim resurslariga boydir. Bu jarayon O'zbekistonda issiqsevar, vegetasiya davrini ko'p talab qiladigan har xil mevalar, paxta, tamaki, sitrus mevalar va boshqa poliz ekinlar etishtirish uchun juda qulaydir.

Hozirgi fan-texnika taraqqiyoti jarayoni davrida tabiatga ta'sir ortib bormoqda. Bunday jarayonda O'zbekistonda tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ulardan tejab-tergab foydalanish va kelajak-avlodlar manfaatlarini ham ko'zlab ish yuritishni taqozo etadi. Tekshirishlar va hayot shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston tabiati kishilarning yashashi, Respublikada ishlab chiqarish kuchlarini rivojlantirish hamda kelajak istiqboli uchun juda qulaydir.

O'zbekiston O'rta Osiyoning markaziy qismida joylashgani va uning bir qismi bo'lganligidan O'rta Osiyoda uchraydigan hamma tabiiy komponentlar O'zbekistonda uchraydi. Shu bilan birga ularni xususiyatlari, hajmi bo'yicha har xildir. Buni biz Respublikaning tabiiy resurslarini o'rganayotganimizda ko'rishimiz mumkin.

O'zbekiston maydoni jihatdan MDH 4 o'rinda yoki 2 % hududni egallab, aholisini soni jihatdan 7 % ortiqligi tashkil qiladi (25 mln kishi). O'zbekiston oltin, mis ishlab chiqarishda MDHda 3-o'rinda turadi. O'zbekistonda oltin gaz, mis, vol'fram, molibden, uran boyliklari bo'yicha jahonda 10 liderlar qatog'iga kiradi. O'zbekiston zaxirasida Mendeleev davriy sistemasida uchraydigan

deyarli hamma elementlar uchraydi. Bu jarayon O'zbekiston kelajakda buyuk rivojlangan davlatga aylanishiga qulay imkoniyatlar yaratadi.

Muammoli vaziyat: O'zbekiston O'rta Osiyoda, MDH da va jahonda oldingi o'rinlarni birida turadi. O'zbekiston gaz, mis, oltin, molibden va shunga o'xshash boyliklari bo'yicha jahonda oldingi o'rinlarda turadi.

O'zbekistonning bunday imkoniyatlari - O'zbekistonning tarixiy xo'jaligini xususiyati, iqtisodiy geografik joylashgan o'rnini qulayligi, boy va xilma-xil tabiiy resurslarga ega bo'lishi, mehnat resurslariga boy va yuqori malakali mutaxassislarni mavjudligi va boshqa iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish xususiyatlarini ustunligi bilan bog'liqdir.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR.

1. Respublikamizni geografik koordinatalarini bilasizmi?
2. O'zbekiston rel'efini xarakterli xususiyatlarini ayting?
3. Respublikamizda neft boyliklari qaerlarda tarqalgan?
4. Rudali foydali qazilmalar qaerlarda tarqalgan?
5. Respublikamiz geografik o'rnining o'ziga xos qulaylik va noqulayligi.
6. Gaz konlari haqida ma'lumot bering.
7. Mavzu bo'yicha xulosa chiqaring.

MA'RUZA-3: O'ZBEKISTONNING GEOLOGIK TUZILISHI

REJA:

1. O'zbekistonni geologik tuzilishi
2. O'zbekiston xududini turli geologik era va davrlarida shakllanishi
3. O'zbekistonda yer qimirlashlar va yer qazilmalarini vujudga kelishi
4. Zilzila

Tayanch iboralar: O'zbekistonni geologik tuzilishi va er qimirlashlari, foydali qazilmalarning vujudga kelishi, zilzilalar haqida ma'lumot berish.

Mavzuning maqsadi: O'zbekistonni geologik tuzilishi va yer qimirlashlar, foydali qazilmalarning vujudga kelishi, zilzilalar haqida ma'lumot berish.

Muammoli vaziyat: O'zbekiston geologik tuzilishi, tektonik strukturasi, epigensin plitasi, burmalanish davrlari, geologik tarixini o'rganish.

1. O'zbekistonni geologik tuzilishi. O'zbekiston yer sharidagi eng qadimgi ijtimoiy hayoti va xo'jaligi yaxshi rivojlangan o'lkalardan biri hisoblanadi. Buni tarixiy geografik, arxeologiya va boshqa manbalarda yaxshi isbotlangandir. Tarixiy davrlarda aholi ancha ko'p bo'lgan, ular asrlar davrida sug'orishga asoslangan dehqonchilikka, xilma xil hunarmandchilikka, yaylov chorvachiligiga ixtisoslashgan. O'zbekiston o'lkasi "Buyuk ipak yo'li" bo'yidagi eng gavjum bozor mamlakati desak bo'ladi. SHuningdek Turkistonliklar, jahon fani va madaniyati, tadqiqotiga katta hissa qo'shgan buyuk allomalar Beruniy, Ibn Sino, Al-Xorazmiy, Ulug'bek va boshqalar o'zbek ma'naviyatiga katta hissa qo'shganlar.

Yer ustini tuzilishi yoki rel'ef xususiyatlari. Ular har xil geologik davrda, murakkab tektonik xarakterlar va tashqi kuchlar ta'sirida hozirgi rel'ef sharoiti vujudga kelgan.

O'zbekiston hududi geologik jihatdan ancha murakkab bo'lib, u davrda turli geologik davrlarga xos har xil qazilma boyliklar mavjud bo'lib, mamlakatning xalq xo'jaligini rivojlantirishga va kelajakda ulkan mamlakatga aylanishiga bu boyliklar katta imkoniyatlar yaratadi.

To'rtlamchi davrgacha bo'lgan geologik tarixga qisqa tavsif

O'zbekiston hududi o'zining geologik taraqqiyoti mobaynida juda ko'plab muhim paleotektonik va paleogeografik jarayonlarni o'tagan. Geosinklinal sharoitda sodir bo'ladigan jarayonlar bir necha marta takrorlangan.

Ko'p yillik olib borilgan geologik tekshirish ishlari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston va unga qo'shni hududlar geologik tarixini yuqori arxey davridan boshlab tiklash mumkin. Bu davrda hududda bir necha dengiz havzalari mavjud bo'lib, ularni ajratib turgan quruqliklarda terrigen, vulkanik va karbonat tog' jinslari to'plangan, bu tog' jinslari arxey davrining oxirlari va proterozoy davrining boshlanishida metamorfozlashgan.

Proterozoy davrining oxirida (rifey) Janubiy Tyanshan tog'lari o'rnida cho'kish jarayonlari natijasida dengiz paydo bo'lgan. Bu davrda Oloy, Turkiston, Zarafshon va Hisor tizmalarining janubida Qoraqum-Tojikiston, shimolida esa Shimoliy Qizilqum quruqligi joylashgan bo'lgan. Yuqori rifeyda O'rta Tyan-shanning shimolida vulkanlar otilgan.

Proterozoyning kembriyga o'tish davrida (vend) Oloy, Turkiston, Zarafshon va Hisor tizmalari o'rnidagi dengiz tektonik harakatlar natijasida chekinib, uning o'rnida tog'lar hosil bo'lgan, vendning oxiriga kelib esa tektonik xarakatlarning so'nishi va emirilish jarayonlarining kuchayishi oqibatida u hududning yer yuzasi tekislangan.

Kembriyning boshlanish davriga kelib hududni yana dengiz bosa boshlaydi va o'rta ordovikda O'zbekiston hududining sharqiy va janubi-sharqiy qismini dengizlar butunlay egallaydi. Ordovikning oxirlarida tog' paydo bo'lish jarayonlari boshlanadi va quyi

devonda hududdan dengiz chekinadi, faqat Oloy, Turkiston, Zarafshon va Hisor tizmalari o'rnida qisman saqlanib qoladi. Bu yerda dengiz o'rtasida faqat kichik orollargina mavjud bo'lgan. Bu davrda ba'zi bir joylarda (Uchquloch, Qoramozor, Bosbatov) vulkanlar otilib turgan.

O'rta devon va quyi triasda tektonik harakatlar yana faollashadi. Shimolda Qoratog', Chotk.ol va Norin, janubda Tyanshan va Kuksharaltog' epiplatforma geosinklinallari, ularning orasida platformaning nisbatan barqaror qismi Qurama-Farg'ona oraliq massivi, O'zbekistonning shimoli – g'arbiy qismida Ustyurt massivi hosil bo'lgan.

Devonning oxirida (rele'f, jivet asrlarida) hamda yuqori devonning famen asrida O'rta Osiyoning katta qismini dengizlar zgalaydi. Shu davrlarda vaqt-vaqti bilan kuchli tektonik harakatlar va vulkan jarayonlari ham bo'lib turgan. Vulkanlar otilishi Janubiy Tyanshanь tog'larida toshko'mir davrining quyi (namyur yoki serpuxov asrlarida) va o'rta (bashqird asri) bo'limlarida ham sodir bo'lgan.

O'zbekiston va unga yondosh hududlarning tektonik ko'rinishining shakllanishida toshko'mir davrining moskva asrida bo'lib o'tgan tektonik harakatlar ayniqsa katta rol o'ynagan.

Yuqori karbonning oxiri va perm davrlarida hozirgi Oloy tizmasi, Farg'ona cho'kmasi, Ustyurt platosi va Amudaryo havzasi quyi qismlarini yana dengiz bosgan. Faqat Qoratog', Chotqol va Janubiy Tyanshanning ba'zi bir qismlarida tektonik harakatlar sodir bo'lib, Qorjantog' va Qurama tizma, tog'lari joylashgan hududlarda vulkanlar ham otilib turgan.

Permning oxirlari va triasning boshlanish davrlarida Ustyurt, Janubiy Farg'ona hududlarini dengiz bosgan, boshqa hududlarda esa quruqliklar mavjud bo'lib, ular asosan tekisliklardan iborat bo'lgan. Triasning o'rtalarida hududda asosan tekisliklar hukm surgan, ba'zi bir joylarda supa tog'lar ko'tarilib turgan.

Quyi va o'rta yurada O'zbekiston hududida asosan quruqlik sharoiti hukm surgan. Yuqori yuraga kelib respublikaning anchagina qismini (g'arbiy, janubiy) Tetis okeanining shelf qismi egallagan.

Bur davrining boshlanishida O'rta Osiyoning g'arbiy qismida quruqliklar ko'p bo'lib, ayrim yerlarda kulsimon havzalar bo'lgan. hududning boshqa qismi tektonik harakatlar natijasida cho'kkan.

Paleogen davriga kelib kuchsiz tektonik harakatlar boshlangan, biroq O'zbekistonning katta qismi dengiz ostida bo'lib, cho'kindi tog' jinslari yotqizilgan.

Professor Yu. A. Skvorsovning (1949) ko'rsatishicha, paleogenda O'zbekistonning tog'li va tekislik qismlari dengiz ostida bo'lib, faqat uning tog'li qismining ba'zi joylarida kichik-kichik orollargina ko'tarilib turgan, biroq bu orollarning joylashgan o'rni va katta-kichikligi hozirga qadar aniqlanmagan.

Paleogen dengizi ostida hosil bo'lgan tog' jinslaridan (asosan ohaktoshlar) topilgan chig'anoqlar O'zbekiston xududidagi paleogen dengizining chuqurligi 200 m. dan oshmaganligini ko'rsatadi. Shunday qilib, paleogen dengizi ostidan chiqqan vaqtda O'zbekiston hududi deyarli tekislikdan iborat bo'lgan. Paleogen davrining oxirlarida esa tektonik harakatlar ancha faollashgan, natijada oligosenning oxirlarida dengiz butunlay chekingan, Turon plitasi vujudga kelgan.

Neogen davriga kelib O'zbekistonning tog'li qismida yangi tektonik harakatlar faollashadi. Bu tektonik harakatlar differensial xarakterga ega bo'lgan, natijada tog' tizmalari ko'tarilib, tog' oraliq va tog' oldi botiqlari cho'ka boshlagan. Olib borilgan geologik ishlar natijasida Oloy-Turkiston tizma tog'larida dengiz sathidan 4500 m balandlikda oligosen davrida (taxminan bundan 38 mln. yil avval) dengizda yashagan *ekzogiro-ferganenzia* deb ataluvchi chiranoq topilgan. Demak, o'sha davrda bu chig'anoq dengiz sathidan 4000 m pastda yotgan. Keyingi tektonik ko'tarilish natijasida chig'anoq yotgan cho'kindi tog' jinslari dengiz sathidan yana 4500 m. balandlikka ko'tarilgan. Shunday qilib, O'zbekiston hududining tog'li qismi oligosen davridan to hozirgi davrga. qadar 8500 m. ko'tarilgan.

Yuqorida qayd qilganimizdek, O'zbekistonning tog'li qismida tektonik harakatlar turli xarakter va kuchga ega bo'lgan. Uning bir qismi ko'tarilsa, ikkinchi bir qismi pasaygan. Kutarilgan qismlar tog' tizmalariga, pasaygan qismi esa tog' oralik. botiqlariga tug'ri keladi. Ko'tarilayotgan qismlardan oqar suv va boshqa tabiiy jarayonlar ishi ta'sirida emirilgan tog' jinslari cho'kayotgan joylarga to'plana boshlagan. Bunday jarayon neogen davridan boshlangan. Tog' oraliq botiqlardagi neogen davrida yotqizilgan tog' jinsi qatlamlarining tarkibi shuni ko'rsatadiki, bu davrda tog' tizmalarining ko'tarilishi va botiqlarning cho'kishi ancha zaif bo'lgan. Chunki botiqlarda yotqizilgan qatlamlar» asosan gilli va qumli tog' jinslaridan tashkil topgan. Bu gilli va qumli qatlamlarning ustki qismi esa qalin qum aralash shag'ral toshlardan tashkil topgan. Bu hol botiqlar o'rab turgan tog' tizmalarining

keyinchalik ko'tarilishi kuchayganligidan dalolat beradi. Demak, neogen davrining oxirlaridan boshlab tektonik xarakatlarning differensiyalashganligi ancha kuchaygan. Tog' tizmalarining ko'tarilishi va tog' oralik. botiqlarining cho'kishi uzoq vaqt davom etgan, natijada tog' oraliq botiqlarida qalinligi bir necha ming metr keladigan cho'kindi tog' jinsi qatlamlari to'plangan. Masalan, professor N. P. Vasilkovskiyning yozishicha neogen davrida Chirchiq botig'ida to'plangan cho'kindi tog' jinslarining qalinligi 1500 m. dan ziyoddir.

Muammoli vaziyat: Toshkent, Mirzacho'l, Sirdaryo, Nanay davri bosqichlarini tahlil qilish.

Toshkent shahrida 8 balli zilzilalar 100 yilda bir marta, 7 balli zilzilalar 25 yilda bir marotaba, 6 balli zilzilalar esa har 2 yilda bir marta qaytarilib turar ekan. Kuchsiz zilzilalar esa deyarli har kuni seysmik asboblar yordamida qayd etiladi.

Keyingi yillarda seysmolog, geolog va geomorfologlarning olib borgan tekshirish ishlarining ko'rsatishicha, O'zbekiston va unga qo'shni hududlarda kuchli zilzilalar yer yoriqlari (razlomlar) va ularning bir-biri bilan tutashgan joylarida bo'lib o'tgan. Masalan, 1966 yilgi Toshkent zilzilasi Korjantog' va uni perpendikulyar kesib o'tgan yer yorig'ining darz ketgan mintaqasi buylab, 1976 va 1984 yillardagi Gazli zilzilalari Osiyo chuqur yorig'i bilan Persid-Balxash yer yorig'i tutashgan mintaqada, 1977 yildagi Isfara-Botkent zilzilasi Janubiy Farg'ona va Qoratog'-Pomir er yorig'lari kesishgan mintaqada -sodir bo'lgan.

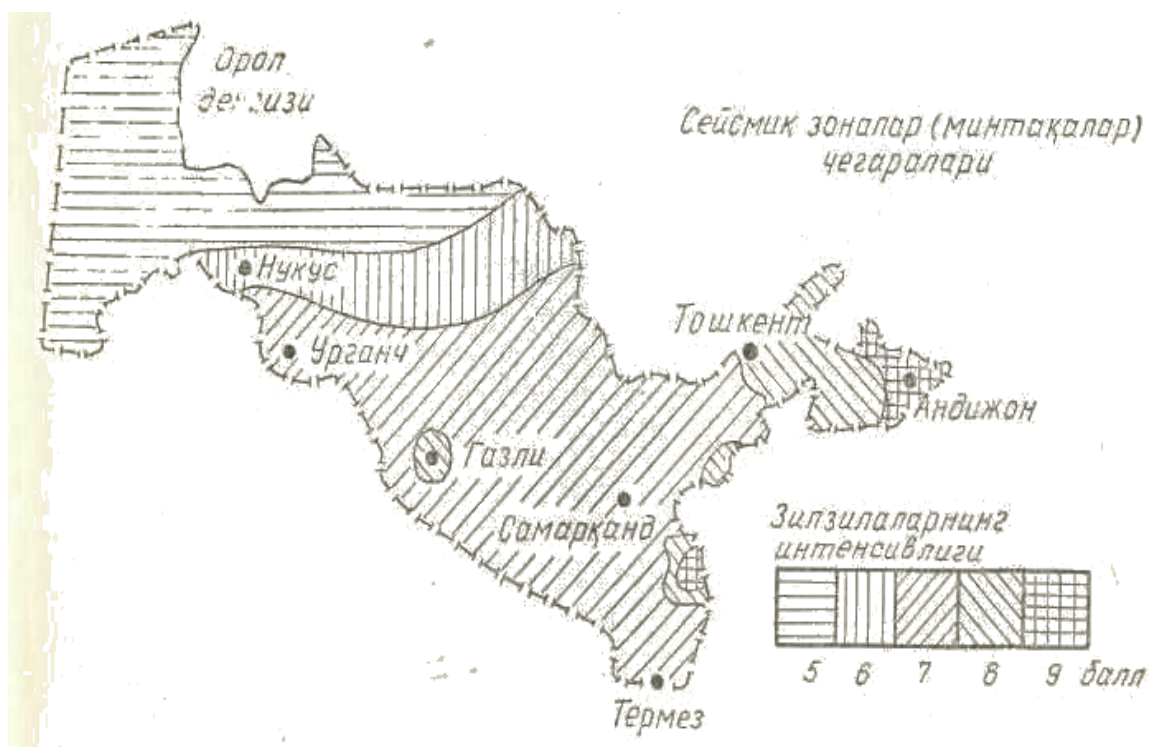
V. I. Ulomov (1982) O'zbekiston va unga qo'shni hududlarda qo'yidagi—Sharqiy Farg'ona, Talas-Farg'ona, Janubiy

Tyanshanning g'arbiy va shimoliy qismi va Markaziy Qizilqum seysmogen mintaqalarni ajratgan.

Sharqiy Farg'ona mintaqasida 8—9 balli zilzilalar bo'lib turadi. Bularga 1902 yilning 16 dekabrda bo'lib o'tgan Andijon zilzilasini misol qilib ko'rsatish mumkin. Uning silkinish kuchi 8—9 ballga etgan.

Talas-Farg'ona mintaqasi O'zbekistonning janubi-sharqiy qismida joylashgan bo'lib, juda kuchli zilzilalar bo'lib turadigan mintaq hisoblanadi. Mazkur mintaqada 1946 yilning 3 noyabrida 7—8 balli *Chotqol* zilzilasi bo'lib o'tgan. Bu zilzilaning markazi 250 km uzoqda joylashgan bo'lishiga qaramasdan, Toshkent shahrida kuchli sezilgan.

Janubiy Tyanshanning g'arbiy va shimoliy qismidagi seysmogen mintaqada ham kuchli zilzilalar bo'lib turadi va ular bu hududdagi sharqdan g'arbga kesib o'tuvchi chuqur yer yorig'i (razlom) bilan bog'liq.

1 – rasm. Seysmik zonalar chegaralari (V. I. Ulomov, 1982 y)

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. O'zbekiston hududi qanday katta geologik strukturalarda joylashgan?
2. O'zbekiston hududida to'rtlamchi davrga qadar qanday muhim geologik jarayonlar sodir bo'lgan?
3. O'zbekistonning to'rtlamchi davrida tektonik harakatlar qanday xususiyatga ega bo'lgan? Necha marta tektonik ko'tarilishlar va tinch turish davrlari bo'lib o'tgan? Ularning nomini ayting.
4. O'zbekistonning tekislik qismi tog'li qismidan geologik jihatdan qanday farq qiladi?
5. Orol dengizi botig'ining vujudga kelishi haqidagi nazariyalarni gapirib bering.
6. Amudaryo, Sirdaryo va boshqa daryolarning to'rtlamchi davr mobaynida tekislik buylab tentirab oqqanligini gapirib bering va ularning yunalishini yozuvsiz xaritaga tushiring.
7. O'zbekistonda kuchli zilzilalar vujudga kelish sabablarini gapirib bering. Hududda qadimda va yaqin yillarda bo'lib o'tgan zilzilalarni ayting, ularni yozuvsiz xaritaga tushiring.
8. O'zbekiston hududida foydali qazilmalarning qanday guruhlari mavjud? Hududdagi muxim foydali qazilmalar konlarini toping va yozuvsiz xaritaga tushiring

MA'RUZA-4: O'ZBEKISTONNING REL'EFI

REJA:

Kirish

1. O'zbekistonning tog'li qismi

A) Tog' tizmalari

V) Tog' oralig' botig'lari

2. O'zbekistonning tekislik qismi

Tayanch iboralar:

O'zbekistonni rel'efi, tog'li, tekislik qismi orografiyasi

Mavzuning maqsadi: O'zbekistonni tog'li va tekislik qismi rel'efiga ta'rif, eng baland tog' cho'qqisi, eng past botig'i haqida ma'lumot berish.

Muammoli vaziyat: O'zbekistonni tog'li qismi rel'efi, tog' tizmalari, eng baland cho'qqilari, tog' oralig' botig'lari tavsifi

O'zbekistonning rel'efi O'zbekiston hududi o'zining geologik taraqqiyoti mobaynida murakkab jarayonlarni boshidan kechirgan. Shuning uchun uning rel'efi juda xilma-xildir.

Respublikaning sharqiy va janubi-sharqiy qismini O'rta Osiyoning eng baland tog'lari Tyanshan va Pomir-Oloy tizmalarining tarmoqlari qoplab olgan. Bu toglar g'arb va shimoli-g'arb-tomon pasayib boradi, sharq va janubi-sharqda esa ularning balandligi dengiz sathidan 7495 m ga etadi.

O'zbekistonning shimoli-g'arbiy qismi esa Turon tekisligining markaziy qismi bilan band. Shunday qilib, O'zbekiston hududi yer usti tuzilishi jihatidan ikkita katta qismga, ya'ni tog'li va tekisliklarga bo'linadi. Bu qismlar o'z maydonlarining katta-kichikligi bilan bir-biridan keskin farq qiladi. O'zbekiston hududining 70% ga yaqini tekislik, qolgan 30% qismini esa tog'lar egallaydi. Bu qismlarning chegaralari nihoyatda egri-bugri bo'lib, tog'larning ba'zi bir tizmalari tekislik qismining ichkarisiga surilib kirgan, ayrim joylarda tekislik ham tog' tizmalari orasiga qo'ltiq shaklida kirib qolgan.

O'zbekistonning tog'li qismi. O'zbekiston asosan tog' tizmalari va tog' oraliq botiqlaridan iboratdir.

TOG' tizmalari. O'zbekistonning shimoli-sharqiy qismida G'arbiy Tyanshanning tog' tizmalari joylashgan. Bu tog' tizmalar biri ikkinchisiga yondosh holda shimoli-sharqdan janubi-g'arb tomonga cho'zilib ketgan. Ularning hammasi shimoli-sharqda Talas Olatoviga borib qadaladi. Talas Olatovi G'arbiy Tyanshanning baland tog'laridan biri bo'lib, uning eng baland cho'qqisi, dengiz sathidan 4488 m balandlikka ko'tarilgan va Manas nomini olgan. Bu tizma chuqur daryo vodiylari va tog' oraliq botiqlarini bir-biridan ajratib turadi.

G'arbiy Tyanshanning shimoliy tizmalaridan biri Ugom tog'lari deb atalib, bu tog'ining janubi-sharqiy yonbag'irlari O'zbekiston Respublikasiga qaraydi. Ugom tog'ining dengiz sathidan o'rtacha balandligi 3500 m, eng baland cho'qqisi esa 4229 m ga (Sayram cho'qqisi) etadi. Ugom tog'i janubi-g'arb tomonga asta-sekin pasayib boradi. Ugom tog'ining janubi-g'arb qismida Qorjontog' tizmasi joylashgan. Uning o'rtacha balandligi 2000 m, eng baland cho'qqisi (Mingbuloq) 2834 m ga etadi.

Ugom tog'iga yondosh holda Piskom tog' tizmasi cho'zilgan. Piskom tizma tog'ining dengiz sathidan o'rtacha balandligi 3000—3500 m, eng baland cho'qqisi 4299 m ga etadi. Uning baland qismida doimiy qor va muzliklar tarqalgan.

G'arbiy Tyanshanning eng uzun va baland tog' tizmalaridan biri Chotqoldir. Chotqol tog' tizmasini O'zbekiston hududida Ohangaron daryo vodiysi ikkiga bo'lgan. Bularning shimoliysi

Arashon va Qizilnura, janubiysi esa Qurama tizma tog'lari deb ataladi.

Arashon va Qizilnura tog' tizmalari Ohangaron va Chotqol daryolarining suv ayirg'ichi hisoblanadi. Bu tizmalarning eng baland cho'qqisi dengiz sathidan 3893 m ga ko'tarilgan. Qizilnura tizmasining shimoliy qismida Katta va Kichik Chimyon cho'qqilari joylashgan. Ular dengiz sathidan 3277 va 2101 m balanddir.

Qurama tizma tog'ining o'rtacha balandligi 2500 m bo'lib, ayrim cho'qqilari 3769 m gacha etadi. Bu tizmaning janubi-g'arbida uncha baland bo'lmagan Mug'ultog' joylashgan. Ohangaron daryosining boshlanish qismida Ohangaron platosi joylashgan. Ohangaron platosining o'rtacha balandligi dengiz sathidan 3000 m ay-rim joylari 3400 m ga ham ko'tarilgan.

O'zbekiston hududida sharqdan g'arbga cho'zilgan Turkiston tizma tog'ining g'arbiy tarmog'i va shimoliy yonbag'irlarining aksar qismi joylashgan. Bu tizmaning O'zbekiston hududidagi eng baland cho'qqisi SHakartog' bo'lib, uning balandligi 4033 m ga etadi. Tizma g'arb tomon pasaya boradi. Sangzor daryosining boshlanish qismida Turkiston tizmasi ikkiga bo'lingan. Uning janubiy qismi — Chumqortog' deb atalib, sharqdan g'arb tomonga qarab cho'zilib ketgan va balandligi 3194 m ga etadi, shimoliy qismi—Molg'uzor esa shimoli-g'arb tomon cho'zilgan. Bu tizmaning suv ayirg'ich qismi juda qoyali bo'lib, eng baland joyi 2622 m. Molg'uzor tog'ining balandligi shimoli-g'arb tomon kamayib boradi, tog'ning umumiy kurinishi ham o'zgarib, qoyali chuqqilar o'rnini usti ancha tekis va silliq bo'lgan balandliklar egallaydi.

Molg'uzor tizmasining shimoli-g'arbiy davomi — Nurota tog'ini Sangzor daryosida hosil bo'lgan «Temurlang darvozasi» ajratib turadi. Nurota uncha baland bo'lmagan ikkita tizmadan iborat. Buning shimoliysi Nurota tog' tizmasi deb atalib, uning balandligi 2169 metrgacha ko'tariladi («Hayot cho'qqisi»).

Nurota tog'ining janubiy tizmasi bir nechta balandliklardan — G'ubduntog', Qaroqchitog', Oqtog' va Qoratog'lardan iborat. Bularning balandligi 1150—2006 metr o'rtasida bo'lib, shimoliy Nurota tog'ining janubiy yon bag'irlaridan boshlanadigan daryo vodiylari ularni bir-biridan ajratib turadi.

Turkiston tizma tog'larining janubdagi Zarafshon tizma tog'larining g'arbiy tarmoqlari Chaqilqalon va Qoratepa nomlari bilan ma'lum.

O'rta Osiyoning eng baland tog'lari Tyanshan va Pomir Oloy tizmalarining tarmoqlari O'zbekistonning sharqiy va Janubi – sharqiy qismini qoplab olgan. Bu tog'lar g'arb va shimoli g'arb tomon pasaiyb boradi, sharq va janubi-sharqda esa ularning balandligi dengiz sathidan 7495 m ga etadi. O'zbekistonning 71 % i tekislik, 29 % i tog'lardan iborat.

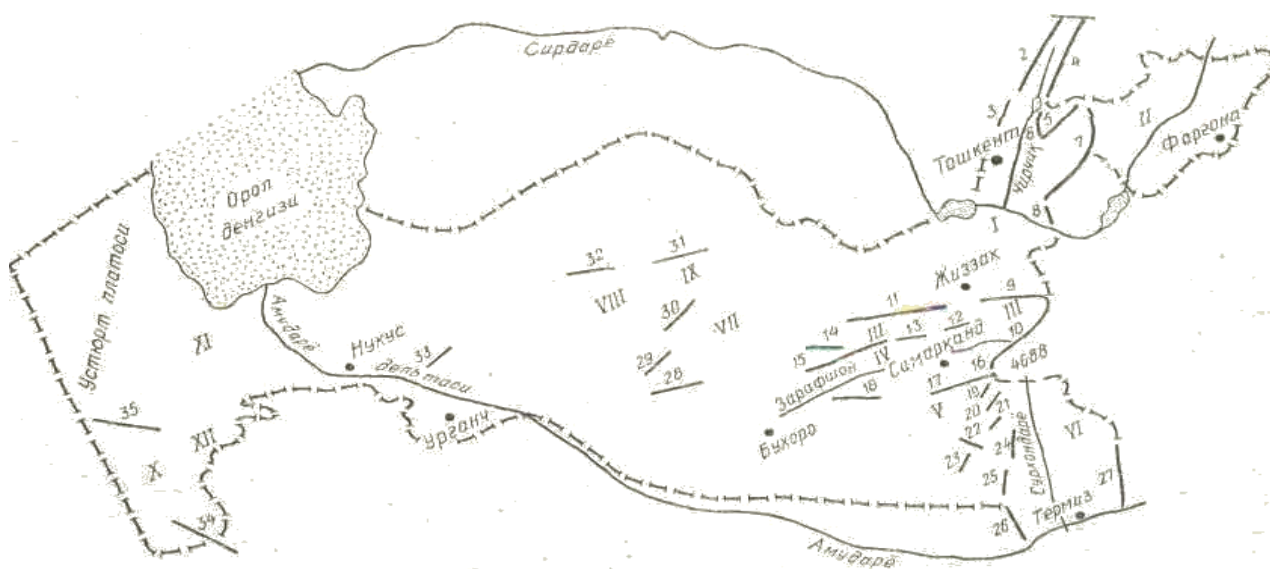
Tog' oralig' botig'lari. O'zbekistonda eng katta tog' oralig' botig'lari Toshkent – Mirzacho'l, Farg'ona, Sangzor – Nurota, Kitob - Shahrizabz botig'lari.

1. O'zbekistonning tekislik qismi rel'efi.

Qizilqum cho'li qoldig' tog'lar va berk botig'lardan iborat Sulton Uvays 485m, Tomditog' 922 m, Quljuqtog' 874 m, Ovminzatog' 639 m, Aristontog' 693 m, Bo'kantog' 764 m, berk botig'lardan Oyoqog'itma, Qoraxotin, Mingbuloq.

Muammoli vaziyat: O'zbekistonni tekislik qismi rel'efi, cho'llar, qum massivlari, qoldiq tog'lar, botig'lar, suvsiz daryo o'zanlarini o'rganish.

O'zbekistonning shimoli – g'arbiy qismida, Amudaryo etaklarida

Amudaryo del'tasi joylashgan. Qarshi cho'li, Zarafshon vodiysidagi Qarnob va Malik, Jom cho'llari tekislik qismining asosiy rel'ef shakllari hisoblanadi.

2 – rasm. O'zbekistonning orografik chizmasi.

T i z m a l a r: 1— Talas olatovi, 2— Ugom, 3— Qorjontog', 4— Piskom, 5— Ara-shon, 6— Qizilnura, 7— Qurama, 8— Mug'ultog', 9— Molg'uzor, 10— Chumqortog', 11 Nurota, 12— Gobduntog', 13— Qoroqchitog', 14— Oqtog', 15— Qoratog', 16 —

Chaqilqalon. 17 Koratepa, 18— Ziyoviddin-Zirabuloq 19— Sumsar-Shertog', 20— Osmontosh, 21— Beshnov, 22— Eshak Maydon. 23— Xontaxta, 24— Bobo Surxon, 25— Boysuntog', 26— Ko'-xitang, 27— Bobotog', 28— Quljuqtog', 29— Ovminzatog', 30— Tomditog', 31—*Etimtog'*, 32— Bukantog', 33— Sulton Vays.

Q i r l a r: 34— Qoplanqir, 35—Qorabovur. **Botiqlar:** I— Toshkent Mirzacho'l. P—Farg'ona, III— Sangzor-Nurota, IV — Zarafshon, V— Kitob-SHaxrisabz, VI— Sherobod-Surxondaryo, VII— Oyoqog'itma, VIII — Mingbuloq;, XI — Qoraxotin, .X— Asakaovdon, XI— Borsa-kelmas. XII—Sariqamish.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR:

1. O'zbekiston rel'efini xarakterli xususiyatlarini ayting?
2. Respublikamizdagi eng tog' tizmalarini nomini ayting?
- 3.O'zbekistonning tekislik qismi rel'ef tuzulishini aniqlang.
4. Tabiiy jihatdan tuzulishi respublikaning iqtisodiy rivojlanishiga noqulayliklar tug'diradimi.
5. O'zbekistondagi cho'llar haqida ma'lumot bering.
6. Mavzu bo'yicha xulosa chiqaring.

Quyidagi topshiriqni bajaring: Albom va daftaringizga ma'ruza matnidan foydalanib O'zbekistonning orografik tuzulishini ishlanmasini tayyorlang.

MA'RUZA-5: O'ZBEKISTONNING IQLIMI

REJA:

Kirish

1. Havo namligi, atmosfera bosimi.
2. Yog'inlar, yil fasllari haqida ma'lumot.

3. Iqlim resurslari.

Tayanch iboralar:

O'zbekistonda harorat taqsimlanishi, havo namligi, atmosfera bosimi, yog'inlar, yil fasllari

Mavzuning maqsadi: O'zbekistonda harorat taqsimlanishi, havo namligi, atmosfera bosimi, yog'inlar, yil fasllari hakida ma'lumot

Muammoli vaziyat: O'zbekistonda harorat taqsimlanishi, havo namligi, atmosfera bosimini aniqlash

O'zbekiston kontinental iqlimga ega, uzoq davom etadigan jazirama issiq va quruq yoz bilan tavsiflanadi. O'zbekistonning iqlimi uning geografik o'rni va u bilan bog'liq holda quyosh radiyasiyasi, atmosfera sirkulyasiyasi, rel'efi, er yuzasining holati, iqlimga kishilar xo'jalik faoliyatining ta'siri natijasida tashkil topadi. Chunki Kohira O'rta dengizga yaqin bo'lganligi tufayli bulutli kunlar Toshkent va Termizga nisbatan ko'p bo'ladi. Binobarin, O'zbekiston quyoshli o'lka deb bejiz aytilmagan. O'zbekistonda yozda (iyun—avgust oylarida) Quyosh nur sohib turadigan davri nur sochishi mumkin bo'lgan davrning 84—95% ni, qishda (dekabr—fevral) esa 40—50% ni tashkil etadi.

O'zbekistonning tog'li qismida quyoshning nur sohib turish davri tekislikka nisbatan 600—700 soat kam bo'ladi: tog'larning 2000 m balandlik qismida quyosh yiliga o'rtacha 2300—2500 soat nur sohib turadi. Buning asosiy sababi tog' yonbag'ri bo'ylab ko'tarilgan sari bulutli kunlarning ortib borishi, tog' yonbag'rining quyoshga nisbatan holati (ekspozitsiyasi)dir.

O'zbekistonda quyosh ufqdan baland bo'lganligi, bulutsiz kunlarning ko'pligi (Toshkentda bir yilda 90 kun, Termizda esa 57 kun bulutli bo'ladi) oqibatida quyosh uzoq vaqt nur sohib turganligi

tufayli uning hududiga kup yoruqlik energiyasi (issiqlik) tushadi. Respublikamiz shimoliy qismida xar sm^2 yuzaga yiliga 136—140 kilokaloriya issiklik, ya'ni radiasiya tushsa, janubiy qismiga 160 kilokaloriya issiklik tushadi. Yalpi quyosh radiyasiyasining miqdori yil buyi bir xil taqsimlanmagan. Eng ko'p quyosh radiyasiyasi yoz oylariga (qish oylariga nisbatan 5 marta ko'p) tug'ri keladi. Hatto O'zbekistonning janubida iyulda radiasiya balansi 20 kkal/ sm^2 ga etadi. Bunga sabab yozda quyosh ufqdan balandda turib, uzoq vaqt yoritib, isitib turishidir. Aksincha, qishda quyosh nuri yotiq tushadi, bulutli kunlar ko'p bo'lganligidan kam yoritadi, qor koplaminig mavjudligi tufayli al'bedo katta bo'ladi. Natijada qishda, xususan yanvarda yalpi radiasiya miqdori O'zbekistonning markaziy va janubiy qismida musbat bo'lib, bir sm^2 yuzaga 0,1—1,0 kkal.ni tashkil etadi. Lekin respublikaimizning eng shimoli-g'arbiy qismida (Ustyurtda) ba'zi yillarda qishda radiasiya balansi manfiy bo'lishi mumkin.

O'zbekiston iqlimining vujudga kelishida atmosfera sirkulyasiyasining (havo massalarining almashinib turishi) xam ahamiyati katta. Respublika xududiga yil bo'yi uchta quyidagi asosiy havo massalari ta'sir etib turadi. Arktika, mu'tadil (qutbiy) va tropik.

O'zbekiston hududida atmosfera sirkulyasiyasining o'zgarib turish xususiyatlari haqida yaxshi tasavvurga ega bo'lish maqsadida yilning issiq (yoz) va sovuq (qish) fasliga bo'lib tavsif beramiz.

Qishda O'zbekiston hududi kuproq arktika va mu'tadil (qutbiy) havo massalari ta'sirida bo'lib, ular shimoli-g'arbdan, shimoldan va shimoli-sharqdan kirib keladi.

Ma'lumki, O'rta Osiyo, jumladan O'zbekiston qishda Sibir antisiklonidan vujudga kelgan yuqori bosimli barometrik o'qdan janubda joylashgan. Natijada o'sha yuqori bosimli barometrik o'qdan, ya'ni shimoli-sharqdan O'zbekiston hududiga havo massasi kirib keladi. Bu havo massasi antisiklon xususiyatga ega bo'lganligi tufayli O'zbekistonga kirib kelgach, xavo ochiq lekin kechalari quruq sovuq, kunduzi esa quyosh nuri ta'sirida bir oz isiy boshlaydi, yog'in deyarli yog'maydi. Bunday ob-xavo uch kunga, ba'zan esa besh-etti kungacha davom etishi mumkin. Bunday ob-xavo qish kunlarining 28% ni tashkil etadi. Natijada O'zbekistonga boshqa regionlardan kelgan uncha kuchli bo'lmagan havo massalari ham o'sha Sibir antisiklonidan vujudga kelgan (mu'tadil Sibir-qutbiy) havo massasi ta'sirida o'zining xususiyatini o'zgartirib Turon (mahalliy kontinental) havo massasini hosil qiladi.

Qishda O'zbekiston hududiga ba'zan iliq tropik havo massalari Eron-Afg'oniston tomondan kirib keladi. Natijada, O'rta Osiyoning janubiy qismida mu'tadil mintaqqa sovuq havosini: Eron va Afronistondan kirib kelgan iliq tropik havosidan ajratib turuvchi qutb fronti vujudga keladi. Front chizig'i atrofida ob-havo bekaror bo'lib, siklonlar harakati kuchayib, Kaspiy dengizining janubiy va Kopetdog' bilan Parapamiz tog'larining oralig'idagi Tajang va Murg'ob vodiylari orqali Turkistonga kirib keladihamda shimoli-sharq tomonga qarab harakat qiladi, okibatda Qozog'iston hududida u kuchsizlanib qoladi.

Siklonlar o'zi bilan issiq tropik havo massasini olib kelganligi tufayli ular qoplab olgan joylarda havo ilib (harorat 15—20° gacha ko'tariladi), bulutlar kupayib, yog'inlar yog'adi. Bunday ob-xavo qish kunlarining 25%ni tashkil qiladi Qishda siklonlar sharqda va

shimoli-sharqqa harakat qiladi, natijada O'zbekistonga shimoli-g'arbdan, shimoldan va g'arbdan mo'tadil va Arktika havo massalari kirib keladi.

Iqlim hosil qiladigan omil				
Fizik omillar		Geografik omillar		
Quyosh radiyasi	Atmosfera sirkulyasiyasi	Geografik o'ri	Yer yuzasining holati	Antropogen omillar

2. Yog'inlar, yil fasllari. Yg'inlar notekis taqsimlangan. Qishda Sibir antisikloni ta'sirida bo'ladi. YOzda g'arbiy havo massalari bilan bog'liq.. Tekisliklarda yog'inlar 80 - 120 mm, Tog' oldi oraliq botiqlarda, tog'larda 300 – 550 mm. YOg'inning 30 – 35 % bahorga, 25 – 40 % qishga, 10 – 12 % kuzga, 1 – 10 % yozga to'g'ri keladi.

Mo'tadil va Arktika sovuq havo massalari Rossiya tekisligining janubi-sharqiy qismi orqali shimoli-g'arbiy va shimoliy tomondan O'zbekiston hududiga esadi. Bu havo massalari qish kunlarining 24% ni tashkil qiladi. Shimoli-g'arbiy tomondan bostirib kiradigan havo massasi O'zbekiston hududini ancha sovitib, kunlik haroratni —10—20° pasaytiradi. Buning ustiga ba'zan qishda Arktika sovuq havo massasi xam bostirib kirib, turib qolishi natijasida harorat yanvar oylarida —35°gacha pasayishi mumkin. Bunday sovuqlar 1930 yil dekabrda, 1948 yil dekabr, 1949 yil yanvarda, 1969 yili yanvar oylarida kuzatilgan. 1948/49 yili qishda sodir bo'lgan ana shunday sovuq kunlar O'zbekiston yaqin janubi va hatto Eronda sodir bo'lib, juda ko'p mevali daraxtlarni sovuq urib quritib yuborgan.

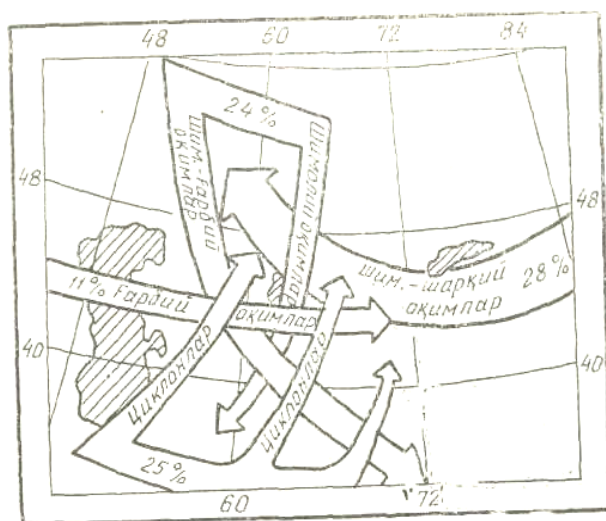
Yuqorida qayd qilganimizdek, siklonlarning sharqqa qarab siljishi oqibatida O'zbekiston hududiga g'arbdan mo'tadil mintaqaning dengiz havo massasi ham kirib keladi. Bu havo massasi O'rta va Qopa dengizlari orqali o'tganligi tufayli nam bo'lib,

yomg'ir, ba'zan esa qor yogishiga sabab buladi. Bunday ob-havo qish kunlarining 11%ni tashkil etadi.

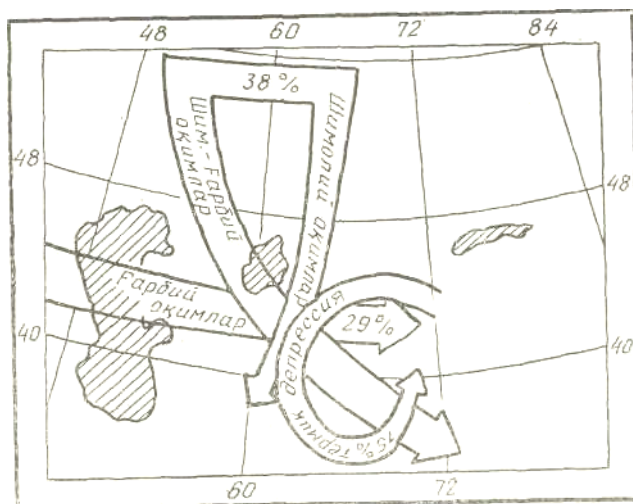
Yilning issiq faslida O'zbekistonda havo sirkulyasiyasi qish faslidan keskin farqlanadi. Chunki may oyidan boshlab Turon tekisligi havosi tezda qizib ketishi oqibatida past bosimli markaz — termik depressiyasi vujudga keladi. Natijada havo o'ta qizib mahalliy kontinental Turon tropik havosi shakllanadi va bu davrda O'zbekistonda harorat ko'tarilib Termizda 50°ga etishi kuzatilgan. Bunday ob-havo (termik depressiyali kunlar) yoz davrining 15% ni tashkil qiladi.

Yozda Turon tekisligining shimolida mu'tadil (qutbiy) front chizig'i joylashib, bir tarmog'i Qozog'istonda, ikkinchi tarmog'i esa Qopa dengizning shimoli va Volga daryosining O'rta oqimida joylashib, xavo bosimi yuqoridir. Natijada termik depresiya usha yukori bosimli xavo massasini xuddi surg'ich (nasos) kabi tortib olishi oqibatida shimoldan, shimoli-g'arbdan va g'arbdan salqin havo massasi Turon tekisligi tomon esadi. Ma'lumotlarga qaraganda yozda shimoliy va shimoli-g'arbiy (yoz kunlarining 38% ni tashkil etadi) xamda g'arbiy (yoz kunlarining 29%) salqin havo massalari Turon tekisligida qishga nisbatan 1,5—2,0 marta ko'p takrorlanadi (10-rasm). Ammo Turon tekisligi qizib ketganligi tufayli uning ob-xavosini u qadar uzgartira olmaydi, faqat xaroratini 3—10°ga pasaytiradi, binobarin, xamon xavo nisbiy namlik kam bulib, kondensasiyalanish jarayoni qiyinlashadi. Shu tufayli Turon tekisligida shimoliy, Shimoli-g'arbiy va g'arbiy xavo massalari yozda kup essa-da, yog'ingarchilik bo'lmaydi. Bu xavo massalari O'zbekiston tog'larida (yuqoriga kutarilgan sari havoning sovib

borishi okibatida) sovib, bulutlar xosil kilib, yomgir, ba'zan esa kor tarikasida yog'inlarni vujudga keltiradi.

3 – rasm. Qishda O'zbekiston hududiga esuvchi havo oqimlari

4 – rasm. Yozda O'zbekiston hududiga esuvchi havo oqimlari

O'zbekiston iqlimining tarkib topishida uning er usti tuzilishi-rel'efi xam ta'sir etadi. O'zbekiston xududining sharki va janubi tog'lar bilan uralgan bulib, g'arbi va shimoliy kismi ochik. Shu sababli uning xududiga shimoldan, shimoli-garbdan va G'arbdan esuvchi sovuq xavo massalari bemalol kirib keladi. Aksincha, respublikaimiz janubiy qismida Paropamiz kabi tog'larning mavjudligi iliq, tropik xavo massalarining kirib kelishiga to'siq bo'ladi.

Muammoli vaziyat: O'zbekistonda yog'inlar, bulutligi, yil fasllari xakida ma'lumot to'plash

3. Iqlim resurslar. O'zbekiston iqlimi kontinental, quyi mo'tadil va subtropik iqlim mintaqasiga kirib, respublika boy agroiqlim resursiga ega kunlar yoki vegetasiya davri quyi Amudaryoda 190-200 kun, Farg'ona o'ldiyosida 210-225 kun, Toshkentda 200-210 kun, O'zbekistonning janubida 230-270 kundur. Mana shu sovuqsiz kunlar harorat umumiy yig'indisi 4500-5500 S haroratni tashkil qiladi. mana shunday iqlim sharoitida issiq sevar,uzoq vegetasiya davrini xohlovchi subtropik o'simliklar o'sishga ekinlar etkazib berish imokniyatiga egadir. Yana eng muhimi, 1 erdan 1 yilda 2-5 marta hosil olish imkoniyatiga egadir.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. O'zbekiston iqlimini hosil qiluvchi omillar deganda nimalarni tushunasiz?
2. Ma'lumki, g'arbiy havo oqimi qishga nisbatan yozda ko'p esadi, lekin yog'in bermaydi, sababini tushuntirib bering.
3. Turon termik depressiyasi va uning vujudga kelishini tushuntirib bering.
4. Nima uchun qishda shimoli-sharqiy shamollar esganda havo ochilib, sovuk,li kunlar boshlanadi?
4. Nima uchun qishda havo ba'zan ochilib, sovub ketadi, so'ngra yana ilib, bulutlar paydo bo'lib yog'in yog'adi?
6. O'zbekiston atlasidan foydalanib yozuvsiz xaritaga yog'inlarning taqsimlanishini tushiring, so'ngra nima uchun eng kam yog'in Quyi Amudaryoda, eng ko'p yog'in G'arbiy Tyanshan tog'lariga tushishinitushuntirib bering.
7. O'zbekiston atlasidan yozda eng issiq qishda eng sovuq bo'ladigan joylarni topib, sababini tushuntirib bering.

8. Ilovadagi ma'lu'otlardan foydalanib, Churuk, Toshkent, Kogon, Kitob, Termizda yog'inlarning taqsimlanishini ustunli diagrammada chizib, nima uchun oylar va fasllar buyicha notekis joylashganligini tushuntirib bering?.

9. O'zbekiston hududiga esuvchi shamollarning xususiyati va esishi nimalarga bog'liq xamda nima uchun yil buyi shimoli-g'arbiy shamollar kuproq esadi?

10. «Fyon», «afg'on» shamollari haqida nimalarni bilasiz va ular qanday vujudga keladi?

11. Nima uchun va qanday sabablarga ko'ra Bekobod va Quqon shamollari vujudga kelgan?

12. Yilni fasllarga ajratishda qaysi iqlimiy ko'rsatkich asos qilib olingan?!

13. Nima uchun yozda O'zbekiston tekislik qismiga yog'in deyarli tushmaydi, aksincha bahorda ko'p yog'adi?

14. Iqlim resurslariga nimalar kiradi, ularda gapirib bering

Quyidagi topshiriqlarni bajaring:

Daftaringizga O'zbekiston tabiiy geografiyasi kursidan iqlim resurslarini yozing

Quyosh nur sohib turadigan davr, soat hisobida 1- jadval

Manzillar	I	II	SH	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Yilligi
Toshkent	114	125	170	235	316	361	395	372	305	236	156	104	2889
Fargona	96	130	143	200	286	312	347	344	302	221	115	103	2599
Samarkand	105	132	162	217	309	363	392	370	306	233	167	121	2877
Kitob	127	136	139	191	263	322	344	3-25	283	216	138	119	2603
Termiz	144	149	136	244	326	362	390	358	312	264	183	141	3059
Turtkul	95	133	180	235	328	373	347	374	316	234	173	114	2952
CHimboy	94	125	171	237	314	362	384	360	302	244	163	94	2850

MA'RUZA-6: O'ZBEKISTONNING ICHKI SUVLARI

REJA:

1. O'zbekistondagi daryolar, daryolarning tuyinishi
2. Muzlashi, loyqa oqiziqdari, xujalik ahamiyati.
3. Kullar, suv omborlar, yer osti suvlari.

Tayanch iboralar:

O'zbekistondagi daryolar, daryolarning tuyinishi, muzlashi, loyqa oqiziqdari, xujalik ahamiyati, ko'llar, suv omborlar, yer osti suvlari.

Mavzuning maqsadi: O'zbekistondagi daryolar, daryolarning tuyinishi, muzlashi, loyqa oqiziqdari, xujalik ahamiyati, kullar, suv omborlar, yer osti suvlari xaqida ma'lumot berish

Muammoli vaziyat: O'zbekistondagi daryolar, daryolarning tuyinishi, muzlashi, loyqa oqiziqdari, xujalik ahamiyatini taxlili

1. O'zbekiston ichki suvlariga daryolar, kullar, yer osti suvlari muzliklardagi suvlar, suv omborlari, kanal va ariqlardan suvlar kiradi. Ichki suvlar faqat respublika iqlim xususiyatlariga emas, balki uning tabiatining boshqa unsurlariga, xususan rel'efiga xam bog'liqdir. Rel'ef ichki suvlarga, jumladan oqim hosil bo'lish jarayoniga bevosita hamda tabiiy - geografik omillar, ayniksa iqlimiy omillar orqali bilvosita ta'sir etadi. Chunki TOG' yonbagirlarining ko'pincha tik bo'lganligi tufayli yoqqan yomg'ir, erigan qor va muz suvlari tezda pastga oqib tushib, soy va daryolarni hosil qiladi. Buning ustiga ularda mutlaq balandlikning ortib borishi tufayli yog'in kuproq tushadi, haroratning pastligi oqibatida qalin qor qoplami bo'ladi, muzliklarni tuyintirib turadi. Qor va muz suvlarining erishi natijasida yer osti suvlarining hosil bo'lishiga, daryolarni tuyintirib turishiga qulay sharoit yaratadi.

Respublikamiz yer maydonining 71% ni ishg'ol qilgan tekislik qismida tog'larda vujudga kelgan suvlar bug'lanish (dalalaridan, sug'orish shoxobchalaridan, tuproq yuzasidan o'simliklar orqali) va shimilish natijasida sarflanib ketadi! Chunki tekislik qismida yog'in juda kam, aksincha bulutsiz jazirama issiq kunlarning uzoq, davom etishi tufayli mumkin bo'lgan bug'lanishning ko'pligi oqibatida daryolar juda kam, yer osti suvlari nisbatan chuqurda joylashib, shurtang.

Daryolar. O'zbekiston daryolari berk havzaga kiradi. Okeanlarga, dengizlarga quyilmaydi. Daryo tarmoqlarining zichligi birm xil emas, masalan, tekislik qismida har bir kv. km. ga 2 m, adirlarda 70 – 80 m, tog'li hududda 140 – 150 m tug'ri keladi. Tog'li hududda Norin, Zarafshon, Chirchiq, Qoradaryo kabi daryolar juda sersuv.

Tekislikda yog'in kam va bug'lanish katta bo'lgani uchun oqim tez shakllanmaydi, shuning uchun u erda daryolar kam.

Amudaryo, Sirdaryo, Qashqadaryo, Surxondaryo, Ugom, Ko'ksuv, Pskom daryolari asosan, tog'lardan suv oladi.

2. Daryolarning tuyinishi V. L. Shuls tomonidan 4 tipga bo'lingan:

1. Muzlik – qor suvlaridan to'yinadigan
2. Qor – muzlik suvlaridan tuyinadigan
3. Qor suvlaridan
4. Qor – yomg'ir suvlaridan tuyinadigan daryolar

Daryolar tekislikda - 10 - 12⁰ qishda 0⁰ dan past bulganda muzlaydi. Yoppasiga muzlamaydi tekislikda vodiysi kengaygan, sayoz va yoyilib, sekin oqadigan qismi muzlaydi. Oktyabrdan boshlab muzlar oqib yurishi kuzatiladi.

O'zbekiston daryolari haqida umumiy ma'lumot

2- j a d v a l

Daryolar va suv ulchagich joyi	Havzasi ning maydoni,	Uzunli- gi, km.	Urtacha kup yil- lik suv	Daryolar	X.avzasini ng may- doni,	Uzunli-gi, km	Urtacha kup yil-lik
Amudaryo (Karki)	199,4	1437	1990	G'ovasoy			
Sirdaryo (Kukbuloq.)	150,1	2137	732	(G'ova)	0,69	92	8,29
Norin (Uchqurgon)	58,4	534	429	Kosonsoy	1,4	154	8,50
Koradaryo				Poshshaota	0,39	122	6,13
(Kampirrovot)	24,1	177	270	Zomin (Kurik.			
CHirchiq (Xujakent)	119,4	174	221	dishlok.)	0,7	58	2,0
Zarafshon (Dupuli)	1,23	781	132	Sangzor			
Surxondaryo				(Bahmal)	3,22	198	2,72
(Arpapoya)	8,23	196	86,6	CHadaksoy	0,56	76	1,78
CHotqol	6,87	223	124 :	CHortoqsoy	0,71	67	11,6
Piskom	2,84	73	80,4	Ugom	0,87	68	6,8
Ohangaron (Turk)	4,01	236	23,5	Oktepasoy			
Tupolondaryo				(Oqtepa)	0,72	77	1,2
(Zarchon)	2,20	112	52,7	Pochchaota	0,4	130	6,13
Qoratog'daryo				Sangardak			
(Qoratog')	0,68	95	22,8	(Kengguzor)	0,93	106	14,7
SHeroboddaryo				Tusunsoy	1,1	76	2,0
(SHerobod)	2,96	171	7,49	(Xoja-kent)			
K.ashk,adaryo				Xo'jaikon	0,76	91	3,79
(Varganzi)	8,78	310	5,14				
G'uzordaryo (Ertepa)	3,4	86	5,93				
Sox (Sarikanda)	2,47	94	41,8				
Isfara (Toshqurg'on)	1,58	130	15,8				
Oqbura (Papan)	2,53	148	19,7				
Isfayramsoy	2,28	107	22,9				
(Uchqargan)	1,48	77	9,72				

O'zbekiston suv resurslariga ham boydir. O'zbekiston hududidagi O'rta Osiyoda eng katta daryolar Amudaryo, Sirdaryo va ularning ko'pchilik irmoqi o'tadi, ular Respublikaning asosiy suv manbasi

hisoblanadi. Hozirgi O'zbekistondagi suv resurslari 5-5,5 mln gektarni suvorish imokniyatiga egadir. Suvdan oqilona foydalanishni taqozo etadi. O'zbekiston hududida er osti suv manbalari ham majuddir, ularning o'rtacha hajmi 6-7 km.kubga tengdir. Ulardan keng foydalanishni taqozo etadi. Bunday iqlim sharoitida suvdan oqilona va ilmiy asosda foydalanish zarur. Tekshirishlar shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda 1-1,5 mln gektar yerlarni o'zlashtirish uchun suv kerakdir.

3.Ko'llar va suv omborlari, yer osti suvlari. O'zbekistondagi kullar daryo vodiylarida joylashgan qayir ko'llar, tog'li qismida joylashgan to'siq (to'g'on) ko'llar, morena ko'llar va tektonik ko'llarga bo'linadi. Ko'llar soni 5360 tadan ortiq. Buni 100 % deb olsak, shundan 56,5 %i tekisliklarda, 43,5 tog'li qismida joylashgan.

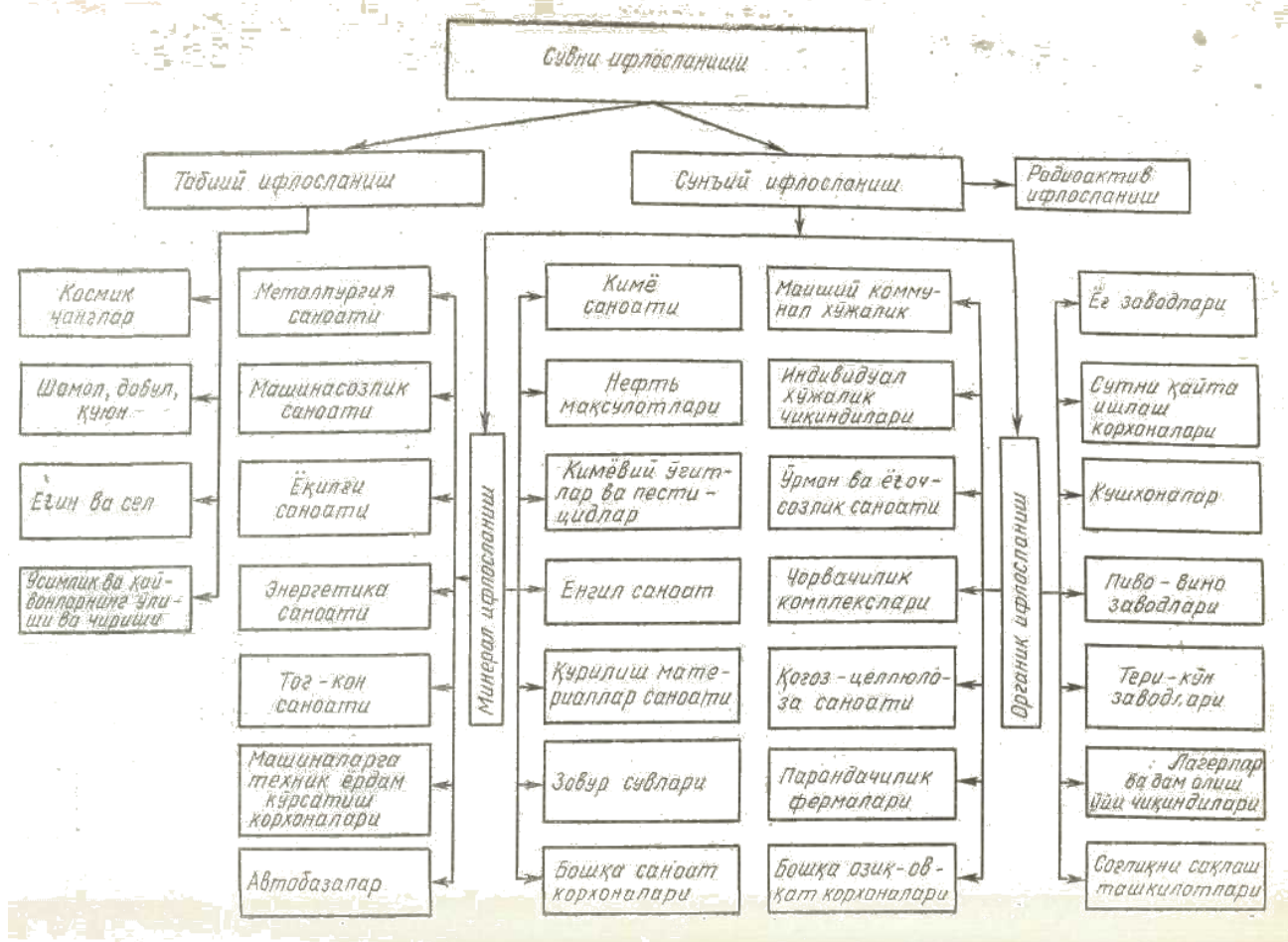
<i>Muammoli vaziyat:</i>O'zbekistondagi kullar, suv omborlar, yer osti suvlari ma'lumotlarini o'rganish.
--

Asosiy ko'llar Orol, Arnasoy, Aydar, Tuzkon, Dengizko'l, Somonko'l, Kuntako'l, Shurko'l, Qoraqir, Xojiobko'l, Axsikentko'l, Damko'l, Sario'amish, Karp, Ziirko'l, Abilko'l, Oqko'l, Sudoche, Bo'zatovko'l, Zokirko'l, Tubonko'l va boshqalar.Suv omborlari – Qayroqqum, Tuyamuyin, CHorbog', Andijon, Kattako'rg'on, Janubiy Surxon, Chimqurg'on, Quyimozor, Pachkamar, Tuyabo'g'iz, Karkidon, Uchqizil va boshqalar.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. O'zbekistondagi asosiy daryolar, daryolarning tuyinishi, muzlashi, loyqa oqiziqlari haqida nimalar bilasiz

2. O'zbekistondagi kullar, suv omborlar, yer osti suvlarini axamiyati qanday
3. O'zbekiston ichki suvlarini xujalik axamiyati nimalardan iborat

5 – rasm. O'zbekistonda daryo suvlarini ifloslovchi manbalar.

MA'RUZA-7: O'ZBEKISTONNING TUPROQLARI

REJA:

1. Tuproqning turlari
2. Tuproqlarning joylashishi va xususiyatlari
3. Tuproq eroziyasi

Tayanch iboralar:

O'zbekiston tuproqlari, ularning tarqalishi, xususiyatlari, tuproq eroziyasi

Mavzuning maqsadi: O'zbekiston tuproqlari, ularning tarqalishi, xususiyatlari, tuproq eroziyasi haqida ma'lumot berish.

Muammoli vaziyat: O'zbekiston tuproqlari, ularning tarqalishi, chirindi miqdoriga tavsif berish

O'zbekistonning tekisligida tuproqning zonallik xususiyati bo'lganligi uchun cho'lga xos tuproq turlari shakllansa, tog'li qismida balandlik mintaqalanish vujudga kelgan. Tekislikda tuproq xosil bo'lishi sust bo'ladi.

Respublikamiz tekislik qismida ham qoldiq tog'lar, balandliklar, vodiylar, botiqlar mavjud bo'lib, ularda tuproq hosil bo'lish jarayoni bir-biridan farq qiladi. Buning ustiga yilning ko'p qismi issiq, quruk. va seroftob bo'lganligidan tuproq hosil bo'lish jarayoni sust bo'ladi. Yoz qurg'oqchil, harorat yuqori bo'lganligidan mumkin bo'lgan bug'lanish yog'inga nisbatan 15—20 martagacha ortiq bo'lib, tuproq tarkibida har xil tuzlar to'planib, tuproq ko'p joyda sho'rlashgan.

O'zbekistan hududining yer osti suvlari nisbatan chuqur joylashgan tekisliklarida sur-qo'ng'ir, tog' oldi tekisliklari va adirlarda bo'z, tog'larida jigar rang, qung'ir tog'-o'rmon kabi avtomorf tuproq turlari joylashgan. Aksincha, yer osti suvlari yuza bo'lgan joylarda gidromorfli tuproqlar —o'tloq, botqoq, botqoq-o'tloq kabi tuproq turlari mavjud. Gidromorfli tuproq turlari yana joyning geomorfologik sharoitiga (daryoning quyi qayirlarida) bog'liq holda tog' oldi tekisliklarida ham uchraydi.

O'zbekistonda arid iqlim sharoitida vujudga kelgan sur-qo'ng'ir tusli, taqir, qumli kabi tuproqlarida chirindi miqdori nixoyatda kam bo'lib, tuproqning usti qatlamida 1,0% atrofida mavjud. Bunga asosiy sabab iqlimiy sharoitlarni (yoz issiq, qurg'oqchil bo'lib, uzoq, davom etishligi) noqulayligi tufayli o'simliklarning nixoyatda siyrak o'sishidir.

O'zbekiston hududida yana sug'oriladigan joylarda madaniy sug'oriladigan tuproqlari turi vujudga kelgan. Chunki kishilar ming yillab tuproqni sug'orib, har xil o'g'itlar solib, ishlov berib tabiiy xususiyatlarini o'zgartirib yuborgan. Bunday tuproq turlariga voqa-o'tloq, voqa-o'tloq, voqa-buz kabi tuproqlar kiradi.

O'zbekistonning tekislik-cho'l qismidagi tuproqlarning o'ziga xos tomonlari shundaki, chirindi miqdori kam bo'lishidan tashqari yuqori karbonatli, sho'rlashgan va ba'zi erlarida shurhoklar; mavjud. Respublika cho'l qismi tuprog'ining 40% sur-qung'ir tusli tuproqda, 36% qumlarga, 5,4% taqirli tuproqqa, 3,18% :Qumli chul tuproqda, 3,8% shurxokka, 0,5% taqirlarga tug'ri keladi.

Demak, O'zbekistonning cho'l, qismida eng ko'p tarqalgan tuproq bu sur-qung'ir tuproq turidir. Bu tuproq turi respublika yer fondining 25—30% ni ishg'ol qilib, asosan bur, paleogen, neogen davrlarining qumtosh, gil, mergel, oxaktosh va qadimiy prolyuvial, ellyuvial yotqiziklarda tashkil topgan. Sur-qungir tuproqlar Ustyurt platosi, Qizilqumdagi qoldiq tog' etaklari va balandliklari, Qarshi, Malik cho'llaridagi qoldiq tog' etaklarida joylashgan.

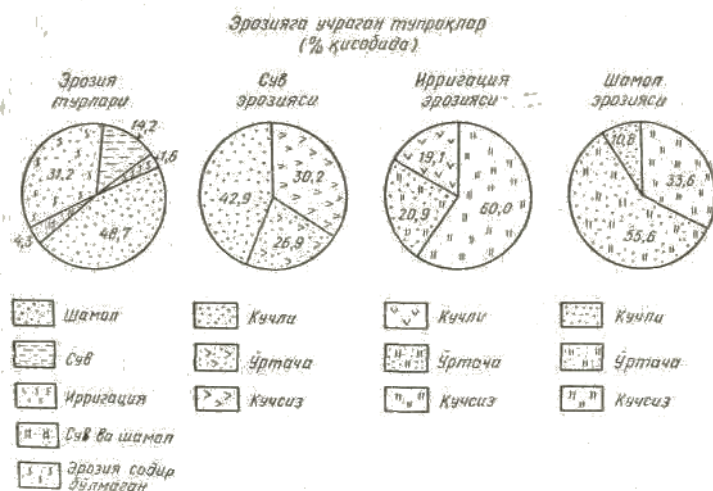
Sur-qunrir tuproq; tarkibida chirindi miqdori kam bo'lib, ustki qatlamida gumusning miqdori 0,3—0,77% gacha boradi. Sur - tuproq shurtang bo'lib, uning tarkibida kal'siy karbonat ko'p.

Respublika yer maydonini 75 %ni tekisliklar tashkil etadi. Ular Respublikaning markazi, shimoliy g'arbi bo'yi, vohalar va vodiylaridir. Respublika hududida tekislikning katta maydonini egallashi O'zbekiston dehqonchiligiga keng miqyosida foydalanishga va tekisliklarda tog'li erlarga qaraganda transport va boshqa texnika vositalaridan foydalanish ancha qulay.

O'zbekiston yer resurslari bu muhim ishlab chiqarish vositasi hisoblanadi. O'zbekiston yer fondida 40 mln gektardan ortiq maydonni eallaydi. Undan 8-9 % maydoni yoki 4 mln dan ortiq yer dehqonchilikda foydalaniladi, yer maydoni 48-52 % yaylov sifatida foydalaniladi.

Sug'oriladigan yerlarni asosiy qismi cho'l mintaqasiga to'g'ri keladi. O'zbekistonning och tipik bo'z tuproqlari dengiz yuzidan 500 m balandlikda uchraydi, ular ko'proq sho'rlaydi, yilda sho'rini yuvish talab etiladi. Bu joylar asosan Mirzacho'l, Qarshi, Jizzax, Sherobod, G'arbiy Farg'ona va boshqa yerlardir. Tekisliklarda nam yaqin yerlarda o'tloq botqoq tuproqlar uchraydi. Adirlarda bo'z tuproq, cho'l, qumoq qo'ng'ir tuproqlar tarqalgan. Qizilqum va boshqa cho'llarda qum va qumoq tuproqlar ko'pdir. Tog'larda jigarrang, qo'ng'ir, o'tloqi dasht tuproqlardir. Har bir yerning xususiyatiga qarab tuproq meliorativ holatini yaxshilab borish va tuproqni baholash - yer kadastri ishlarini tezlashtirishni taqozo etadi.

<i>Muammoli vaziyat:</i> O'zbekiston tuproqlarining xususiyatlari, tuproq eroziyasi va ularni oldini olish

6-rasm. Eroziyaga uchragan tuproqlar (% xisobida)

Respublikamizdagi lalmi yerning 20 foizi xavfli darajada eroziyaga, xususan suv eroziyasiga duchor bo'lgan (17-raem). Bunga asosiy sabab o'tloq va yaylovlardan chorvachilikda notug'ri foydalanish, erlarni tug'ri haydash, yonbagirlari qiya bo'lgan joylarga bir yillik ekinlar ekish, o'rmonlarga nisbatan notug'ri munosabatda bo'lish kabilar sababchidir.

O'zbekiston yer fondining eng ko'p qismi (26,5—27,0 mln. gektari) yaylovlarga tug'ri keladi. Yaylovlarning 42,0% sur-qung'ir tuproqlar joylashgan yerlarga, 50% qumli, qumoq, o'tloq va buo' tuproqlarga, 8% esa boshqa tuproqlarga tug'ri keladi. Lekin so'nggi yillarda yaylovlardan notug'ri foydalanish (surunkasiga bir joyda mol boqish, tik yonbag'irlarni notug'ri haydash, daraxtlarni betartib kesish, geologik - qidiruv ishlari, yul qurish, gaz va boshqa quvurlar yotqizish va boshq.) tufayli yaylovlar sifati yomonlashib, qumlar ko'chib, qayta cho'llashmoqda, tuppoq eroziyaga uchramoqda. Ma'lumotlarga kura respublika yaylovlarining 27 foizining sifati o'zgarib ketgan.

O'zbekistonda sug'oriladigan erlarining 722 ming gektari irrigasion (sug'orilma) eroziyaga uchragan. Bundan tashqari 700 ming ga lalmikor yerlar ham suv eroziyasiga duchor bo'lgan.

Sug'orish eroziyasi asosan nishab yerlarni ko'p suv oqizib, qarovsiz qoldirish oqibatida vujudga kelsa, lalmi yerlardagi eroziya tik yonbag'irlarni notug'ri haydab, bir yillik ekin ekish tufayli vujudga keladi.

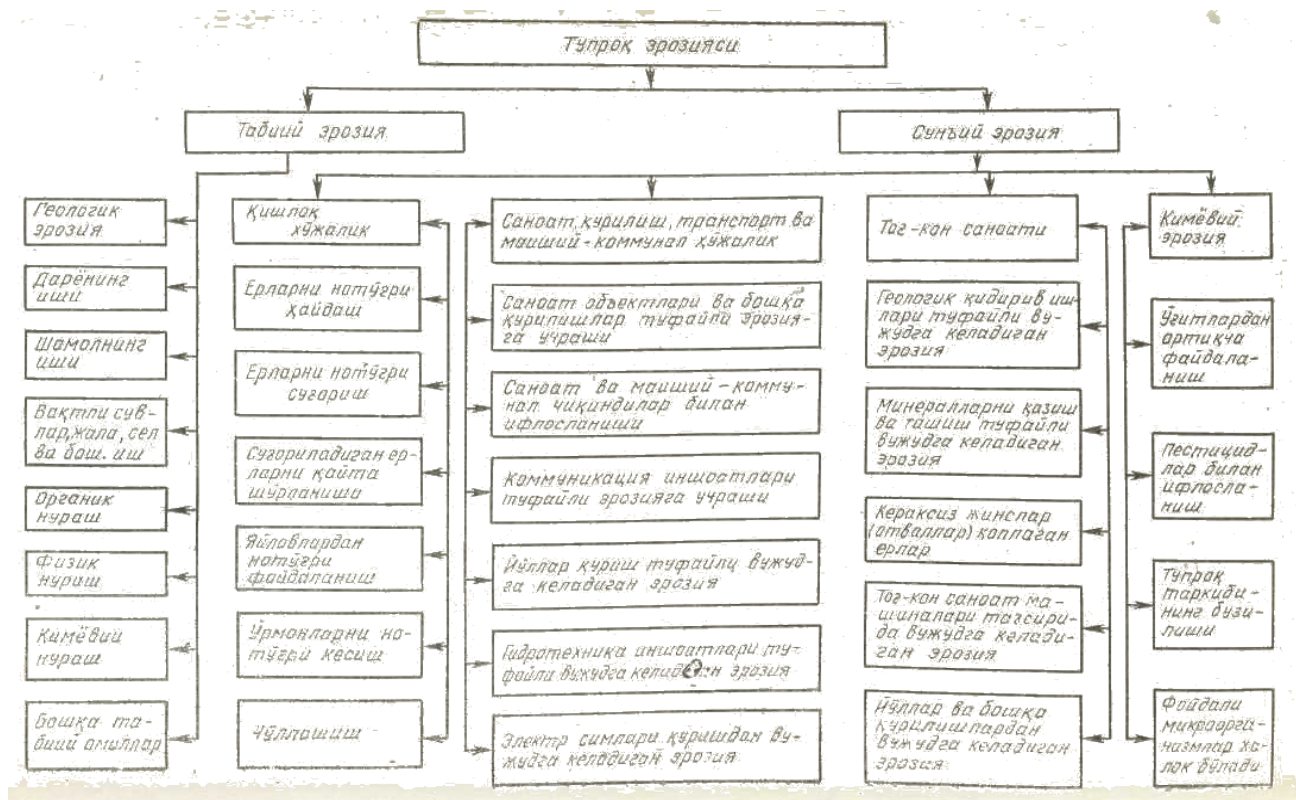
Respublikamizda 0,6 mln. gektar maydon shamol, eroziyasidan zarar ko'rmoqda. Shamol eroziyasi ayniqsa Farg'ona, Zarafshon vodiysida, Mirzacho'lda, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida kuchli. Shamol eroziyasi tufayli tuproqning eng ustki hosildor qatlami zarar ko'radi, ya'ni uchirib ketadi, oqibatda tuproq hosildorligi keskin kamayadi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. O'zbekiston tuproqlari, ularning tarqalishi va chirindi miqdori qancha?
2. O'zbekiston tuproqlarining xususiyatlarini aniqlang.
3. Tuproq eroziyasini oldini olish uchun qanday ishlar amalga oshiriladi?
4. O'zbekiston yer resurslaridan qishloq xo'jaligida foydalanishda qaysi tuproq turi ko'p maydonni egallaydi?
5. O'zbekistonda tuproq eroziyasini qaysi turi ustunlik qiladi? Sababini tushuntirib bering.
6. Qanday joylarda tuproq shurlashadi va unga qarshi qanday choralar ko'riladi?
7. Nima uchun va qanday omillar ta'sirida tuproq ifloslanadi?

Quyidagi topshiriqlarni bajaring:

Daftaringizga O'zbekiston tuproq xaritasidan foydalanib tuproq turlarini va tarqalishini yozing.

7–rasm. Tuproq eroziyasi va uning ifloslanishi.

MA'RUZA-8: O'ZBEKISTONNING O'SIMLIKLARI

REJA:

Kirish

1. O'zbekistonda o'sadigan o'simliklar.
2. Noyob va dorivor o'simliklar
3. "O'zbekiston qizil kitobi" ga kiritilgan o'simliklar

Tayanch iboralar:

O'zbekistonda o'sadigan o'simliklar qoplami, noyob va dorivor o'simliklari, "O'zbekiston qizil kitobi"

Mavzuning maqsadi: O'zbekistonda o'sadigan o'simliklar qoplami, noyob va dorivor o'simliklari, "O'zbekiston qizil kitobi" haqida ma'lumot berish.

Muammoli vaziyat: O'zbekistonda o'sadigan o'simliklar qoplami, noyob va dorivor o'simliklarning ruyxatini tuzish

O'simliklari O'zbekiston hududining kattaligi, tabiiy sharoitining hamma qismida bir xil emasligi, uning o'simlik qoplamiga ham ta'sir etgan. Tabiiy-geografik sharoitga bog'liq holda o'simlik turlari respublika tekislik-cho'l qismidan uning tog'li qismi tomon o'zgarib boradi.

O'zbekiston hududining ko'pchilik qismidagi tabiiy sharoitning o'simliklar o'sishi uchun noqulay bo'lishiga qaramay (yozi issiq, quruq, seroftob, qishi nisbatan sovuq) o'simliklarning 120 oilaga mansub bo'lgan 3700 turi mavjud. Vaxolanki, Qrim yarim orolida 2000, Uzoq SHarqda 1966, Oltoyda esa 1787 o'simlik turi bor.

O'zbekiston hududida o'simliklar uning geomorfologik tuzilishiga bog'liq holda quyidan yuqoriga ko'tarilgan sari o'zgarib boradi.

Biz respublika o'simliklarning balandlik mintaqa buyicha o'zgarishini K. 3. Zokirov taqdim etgan quyidagi mintaqalanish buyicha beramiz: cho'l, adir, tog' va yaylov.

Har bir balandlik mintaqa o'simligi o'sha hudud geomorfologik tuzilishiga, iqlimiy xususiyatlariga, tuproq qoplamiga bog'lik holda sharoitga moslashgandir. Agar respublika tog'li qismida o'simlik qoplami rel'efga (tog' yonbag'rining qiyaligiga, quyoshga nisbatan holatiga, tog' jinsiga va boshqalar) bog'liq. holda joylashsa, tekislik qismida eng avvalo tuproqning mexanik tarkibiga, qay darajada shurlashganligiga, yer osti suviga, iqlimiga bog'liq holda joylashadi.

Cho'l mintaqasi. Bu mintaq O'zbekistonning tekisligining 400—500 m. balandlikkacha bo'lgan qismini o'z ichiga oladi va respublika yer maydonining 70% ni ishg'ol qiladi. Cho'l mintaqasiga O'zbekistonning Qizilqum, Qarshi, Mirzacho'l kabi cho'llari, Markaziy Farg'ona, Ustyurt, Quyi Amudaryo, Quyi Zarafshon va Quyi Surxondaryo kabi regionlari kiradi.

Cho'l mintaqasining yozi quruq, jazirama, seroftob, yog'inga nisbatan mumkin bo'lgan bug'lanish ko'p, qishi esa shu geografik kenglikda joylashgan O'rta dengiz atrofidagi mamlakatlarga nisbatan sovuq. Bu mintaqada yog'in miqdori kam bo'lib, uning g'arbiy qismida 80—100 mm, sharqida 250—300 mm, tog' oldi qismlarida esa 300—350 mm. ga etadi. Aksincha, mumkin bo'lgan bug'lanish g'arbida 1000—2000 mm, qolgan qismlarida 1000 mm atrofida: O'simlik resurslari har bir o'simlik mintaqasida har xil tarqalgandir. Qumloq yerlardan yaylov sifatida foydalaniladi. Ulardan 3-5 s dan ko'k massa olish mumkin. Adir yaylovlarida esa ko'proq 8-

10 s ko'k olish mumkin. Tog'larda xashak zaxirasi ortiqdir, gektaridan 15-19 s olish mumkin. Bu yerda yozda echki, yirik shoxli mollar boqiladi. O'simlik turlari 90 % chorva mollar uchun oziqadir. O'simlik resurslari yaylovdan tashqari yovvoyi mevalardan tog' olchasi, bodom, pista, olma va boshqalar tog'li va tog' oldi yerlarida ko'p tarqalgan. Tog'larda shifobaxsh o'simliklar ham ko'p.

Muammoli vaziyat:“O'zbekiston qizil kitobi”ga kiritilgan o'simliklarni xaritaga tushirish

sassiqquvray, pushti, qung'irgul, bir oz qurg'oqchil joylarda chayir, shuvoq, betaga, tikonli astragal butasi o'sadi.

Yaylov balandlik mintaqasining yuqori qismida (3500 m. dan yuqorida) al'p o'tloqlari uchraydi. Al'p o'tloqlari subal'p o'tloqlaridan past bo'lib, yer bag'irlab o'sishi bilan farqlanadi. Namgarchilik bo'lgan yerlarda tung'izsirt (kobreziya) o'tining bir necha turlari, gunafsha, qoqio't, yulduzut, sariq, ayiqtovon, yovvoyi kuknori kabilar usadi. Qurg'oqchil, toshloq, yerlarda qiziltikon, toshyog'ar, astragal kabi o'simliklar uchraydi.

Yaylov balandlik mintaqasining eng baland qismida doimiy qor va muzliklar; hamda qoyalar mavjud bo'lgan qismini esa nival mintaqacha ishg'ol qilib, o'simlik deyarli uchramaydi.. Faqat qoyalar orasidagi pastqam joylarda astragal, toshyog'ar kabi o'simliklar o'sadi, xolos.

O'SIMLIK RESURSLARI VA ULARNI MUHOFAZA QILISH

O'zbekiston o'simlik resurslarining ahamiyati juda kattadir. Eng avvalo o'simliklar ham saqlovchi, daryo suvini bir me'yorda saqlab turuvchi, tuproq eroziyasi oldini oluvchi, qumlarni mustahkamlovchi hamda havoni toza saqlab turuvchi muhim

omil bo'lish bilan birga kishilarga dam olib, hordiq chiqarib, estetik zavq ham beradi.

O'zbekiston o'simliklari chorvachilikni rivojlantiruvchi yaylov va em-xashak manbai. Respublika o'simliklarining 90% ga yaqini em-xashak uchun yaroqli. Hatto cho'l mintaqasidagi yaylovlarning hosildorligi gektariga 3—5 sentnerni (xashak hisobida) tashkil etadi. Toshloqli cho'llarda va Ustyurtdagi yaylovlarning hosildorligi gektariga 2—4 s. bo'lsa, shurxokli cho'llarda esa 2—3! sentnerni tashkil etadi.

O'zbekistonning adir balandlik mintaqasida o'simliklar qalin o'sib, hosildorligi gektariga 8—10 s. gacha boradi. Bu mintaqada chorvachilik uchun yil buyi yaylov hisoblanadi. Ayniqsa efemer, efemeroid, efemeroid-shuvoq, bug'doyiq, taktak (yovvoyi arpa), chalov kabi baland buyli o'tlardan yil buyi chorva mol-lari uchun yaylov sifatida foydalanishdan tashqari pichan xam (gektaridan 4—6 sentnergacha) tayyorlash mumkin.

Tog' balandlik mintaqasidan yozgi va kuzgi yaylov sifatida hamda pichan tayorlashda foydalaniladi. Chunki bu mintaqada buyi 90—100 sm gacha bo'lgan xar xil utlar qalin o'sib, hosildorligi gektaridan 15—20 s. gacha borishi mumkin. Ayniqsa bug'doyiq, javdar, taktak (yovvoyi arpa), tariqbosh, chalov kabi o'simliklar eng muhim yaylov va em-xashak manbaidir. Lekin tog' mintaqasida rel'efining noqulayligi tufayli o'sha pichanzorlarni mexanizm yordamida o'rib olishni ancha qiyinlashadi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. O'zbekistonda qanday o'simliklar o'sadi
2. Noyob va dorivor o'simliklar qaysilar

3. “O’zbekiston qizil kitobi”ga kiritilgan zsimliklar nomini ayting

Quyidagi topshiriqlarni bajaring:

Daftaringizga “O’zbekiston qizil kitobi”ga kiritilgan o’simliklarni yozing.

MA’RUZA-9: O’ZBEKISTONNING HAYVONLARI

REJA:

Kirish

1. O’zbekistonning hayvonot olami
2. Kamayib ketayotgan hayvonlar
3. “O’zbekiston qizil kitobi” ga kiritilgan hayvonlar

Tayanch iboralar:

O’zbekiston O’zbekistonning hayvonot olami, kamayib ketayotgan hayvonlar, “O’zbekiston qizil kitobi” ga kiritilgan hayvonlar

Mavzuning maqsadi: O’zbekistonning hayvonot olami, kamayib ketayotgan hayvonlar, “O’zbekiston qizil kitobi” ga kiritilgan hayvonlar haqida ma’lumot berish.

Muammoli vaziyat: O’zbekiston hayvonot olamini, ularni tarqalishini zoogeografik xaritadan o’rganish

Hayvonot dunyosi. O’zbekistonda hayvonlardan sut emizuvchilarni 97 turi uchraydi. Ulardan jayron, sayg’oq, burama shoxli tog’ echkisi, Buxoro bug’usi va boshqalar "Qizil kitob"ga kiritilgan. Hayvonlarning ba’zilari ovlanadi, shulardan terisi uchun tulki, chiyabo’ri, bo’rsiq va boshqalar ovlanadi. 1950 yildan boshlab ondatralar tayyorlanmoqda. Ularni daryo bo’ylarida suvli joylarda ko’paytirilmoqda. O’zbekistonda 60 xilga yaqin qush ovlanadi.

O’zbekistan hayvonlari tabiatning harakatchan unsuri hisoblanib, geografik muxitning ajralmas bir qismi sifatida respublikamiz landshafti tarkibiga kiradi.

O'zbekiston hududining kattaligi, tabiati hamda rivojlanish tarixi uning hamma qismida bir xil emasligi, shuningdek, kishilarning xujalik faoliyati hayvonlarning tarkibi va geografik tarqalishiga ta'sir etgan. Buning ustiga O'zbekiston hududini 71% ni tashkil etgan chulli qismida hayvonlar yozning jazirama, davomli quruq kunlariga, suvsizlikka, kuchib-yuruvchi qumlarga moslashgan.

O'zbekiston faunasining o'ziga xos tomoni shundayki, uning turlari ko'p bo'lib, sutemizuvchilarning 97 turi, sudralib yuruvchilarning 57 turi, qushlarning 410 turi mavjud.

O'zbekiston hayvonlari paleoarktika zoogeografi oblastning Markaziy Osiyo kichik oblastiga kiradi. Respublika hayvonot dunyosi juda qadimiyligi bilan ajralib turadi. Ba'zi hayvon turlari respublika hududining o'zida paydo bo'lsa, ba'zi turlari Turkistonning boshqa joylaridan o'tgan. O'zbekiston hududida paydo bo'lgan hayvon turlariga ingichka barmoqli yumronqoziq, ko'k sug'ur, Bobrinskiy qushoyog'i, xujasavdogar, qum bug'ma iloni, Turkiston gekkoni, Turkiston agamasi, katta kurakburun baliqlar, Orol shipi va boshqalar kirib, ular boshqa joylarda deyarli uchraymaydi.

O'zbekistondagi ba'zi hayvon turlari, chunonchi katta qumsichqon, tamaris qumsichqoni, kichik qushyooq, qung'ir yumronqoziq, antilopa, sayg'oq, korsak, qora sassiqquzan, olakuzan, yovvoyi mushuk manul (dala mushugi) kabi hayvonlar Qozog'iston tekisliklaridan kirib kelgan. Jayron, barxon mushugi, qorakol Old Osiyo va Shimoliy Afrika cho'llaridagi xayvonlarga aloqasi bor. Burama shoxli echki, qunduz, afg'on dala sichqoni, mayna kabi hayvonlar esa Afg'oniston faunasiga xosdir. O'zbekiston tog'larida

yashovchi Himoliy ulari, Tibet Quzg'uni, Sibir echkisi, ilvirs Markaziy Osiyodan kirib kelgan.

O'zbekiston hududida yashovchi sirtlon, chnyaburi, kobra (kuz-oynakli ilon) kabi hayvon turlari Hindistondan kirib kelsa, oq sichqon va qung'ir ayiq Evropaning shimoli uchun xosdir.

O'zbekiston tabiati xilma-xil bulib, uning chul qismida bir xil tabiiy muhit mavjud bo'lsa, tuqaylarda ikkinchi xil, adir va tog'larda yana boshqacha muhit vujudga kelgan. Binobarin, o'sha tabiiy sharoitga bog'liq holda chulga, tuqayga, voxaga, adirga, tog'da, yaylovga moslashgan hayvonlar yashaydi.

Cho'l hayvonlari. Cho'l hayvonlari uzoq davom etgan quruq, jazirama yozga, qumli, shurxok, gilli, toshloq sharoitga moslashgan. Shu sababli ba'zi xayvonlar uzok, davom etgan qurg'oqchil, nihoyatda issiqda, yozga chidamli bo'lib, umrida suv iste'mol qilmay o'simliklar tarkibidagi namlik bilan cheklansa, (yumronqoziqlar, qushoyoqlar, kursichqon) ba'zilar, chunonchi oqquyruq, jayron chopqir bo'lib, uzoqdagi suvloqlardan foydalanadi.

O'zbekistonda 3000 dan ortiq zaxarli ilonlar farmasevtika maqsadlarida ishlatiladi. Shulardan qulvor ilon, ko'k ilon, charxilon, qorailon, va ko'zoynakli ilonlarni cho'l va tog' etaklaridan ovlanadi, hattoki, Toshkent va Jizzaxdagi maxsus ilon xonalarda zaxarli ilonlarni ko'paytiriladi. Ularni zaxarlari juda qimmat turadi.

<i>Muammoli vaziyat:</i> Kamayib ketayotgan hayvonlar, "O'zbekiston qizil kitobi" ga kiritilgan hayvonlarni ruyxatini tuzish
--

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. O'zbekistonning hayvonot olamini o'rganish.

2. Kamayib ketayotgan hayvonlar ruyxatini tuzing
3. “O’zbekiston qizil kitobi” ga kiritilgan hayvonlarni aniqlang.
4. O’zbekiston hayvonlarining xalq xujaligidagi ahamiyati nimalardan iborat?
5. Nima uchun va qanday sabablarga ko’ra O’zbekistonda yashovchi ba’zi hayvon turlari kamayib, noyob turga, ba’zilari esa butunlay yo’q qilingan?
6. Nima uchun O’zbekiston «Qizil kitobi» tashkil etildi? «Qizil kitob»ga kirgan eng muhim hayvon turlarini ruyxatini tuzib chiqing.

MA’RUZA-10: O’ZBEKISTON TABIIY BOYLIKLARI

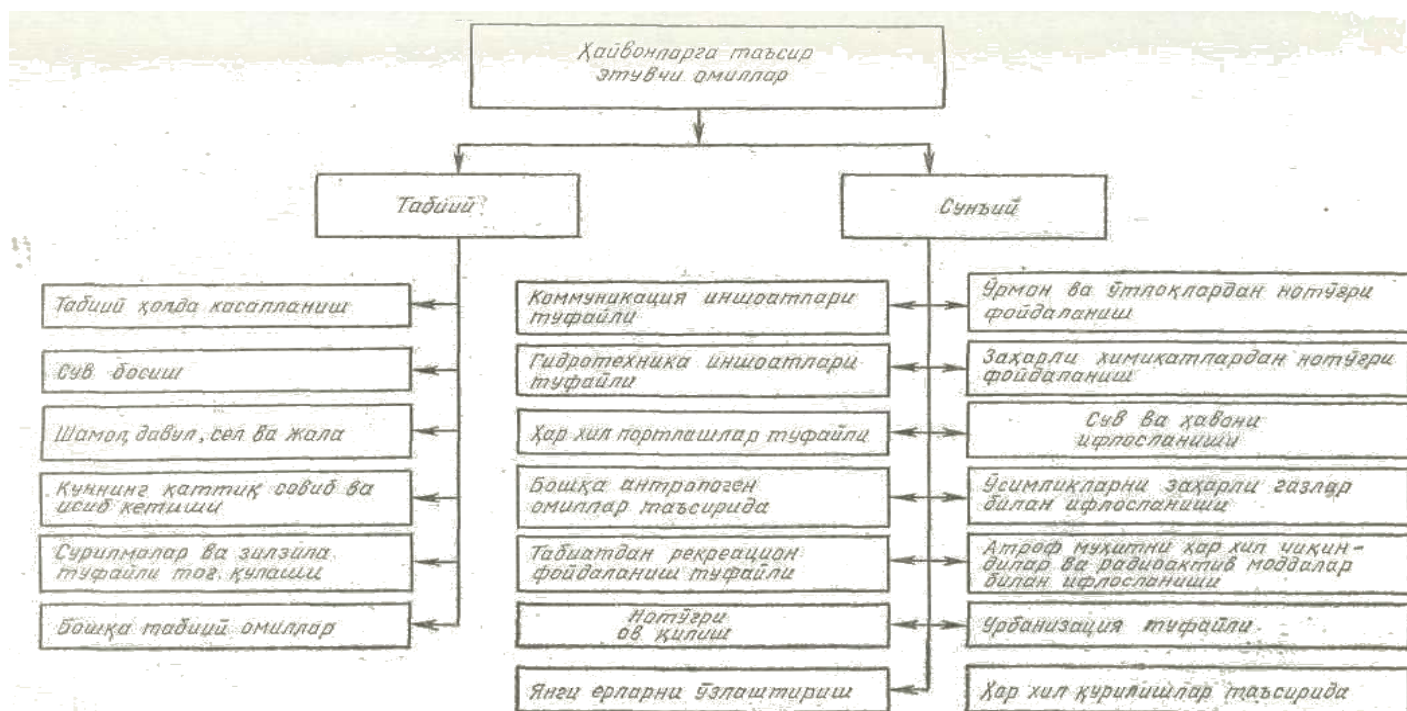
REJA:

Kirish

1. Tabiiy boyliklari va ulardan oqilona foydalanish
2. Tabiiy boyliklarni muhofaza qilish
3. Qo’riqxonalar, milliy bog’ va buyurtmalar

Tayanch iboralar:

O’zbekistonni tabiiy boyliklari va ulardan oqilona foydalanish, tabiiy boyliklarni muhofaza qilish, qo’riqxonalar, milliy bog’ va buyurtmalar

22- расм. Ҳайвонларга таъсир этувчи омиллар.

8 – рasm. Hayvonlarga ta'sir etuvchi omillar

Mavzuning maqsadi: O'zbekistonni tabiiy boyliklari va ulardan oqilona foydalanish, tabiiy boyliklarni muhofaza qilish, qo'riqxonalar, milliy bog' va buyurtmalar haqida ma'lumot berish.

Muammoli vaziyat: O'zbekistonni tabiiy boyliklari va ulardan oqilona foydalanish, tabiiy boyliklarni muhofaza qilish

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. O'zbekistonda qanday tabiiy boyliklar mavjud?
2. Tabiiy boyliklarni muhofaza qilish uchun qanday ishlar amalga oshirilmoqda?
3. O'zbekistonda qanday qo'riqxona, milliy bog' va buyurtmalar tashkil etilgan?

O'ZBEKISTON TABIIY BOYLIKLARINI MUXOFAZA QILISH

Tabiat va inson orasidagi munosabatlar azaldan xammani qiziqtirib kelayotgan eng muhim muammolardan biri xisoblanadi. Ayniqsa, sanoat va transportning tez usishi, aholining kupayishi va urbanizasiyasi, qishlok, xujalik ishlab chiqarishini kimyolashtirish, yerlarni betartib, rejasiz o'zlashtirish, suv boyliklaridan xujasizlarcha foydalanish bir tomondan respublika boyliklaridan kuproq foydalanishga imkoniyat bersa, ikkinchi tomondan atrof-muhitga salbiy ta'sir etib, uning dastlabki tabiiy muvozanatini buzilishiga olib kelmoqda. Natijada respublika havo va suvi ifloslanmoqda, tuproq zroziyasi tezlashmoqda, usimlik va hayvonlarning ba'zi turlari kamayib yoki yuqolib ketmoqda, tabiiy yodgorliklar shikastlanmoqda. Binobarin, O'zbekiston tabiatini qo'riqlash masalasi respublika uchun zarur bulgan tabiiy boyliklarni — tuproqni eroziyadan saqlash, usimlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish, suv va havoni toza saqlash, xushmanzara joylarni va tabiatning ajoyib yodgorliklarini uz holicha saqlash kabilarni o'z ichiga oladi.

Agar atmosfera va suv boyliklari pokiza saqlanmasa, tuproqning eroziyaga uchrashi va ifloslanishiga chek quyilmasa, usimlik va hayvon turlarini kamayib ketishining oldi olinmasa xalq xujaligi juda katta zarar kuradi, aholi salomatligiga salbiy ta'sir etib, naslimiz buziladi, oqibat natijada ulkamizni kelajak avlodga «qashshoqlashgan»holda meros kilib qoldiramiz.

O'zbekistonda tabiiy boyliklardan foydalanish uziga xos xususiyatga ega. Chunki respublika axrlisining 90% atrofida gisi voxalarda joylashgan. Buning ustiga O'zbekistonning asosiy

shaharlari, qishloqlari, zavod-fabrikalari, suroriladigan erlari, paxta dalalari xam vohalarda joylashgan. Natijada vohalar (Toshkent-Mirzachul, Farg'ona, Zarafshon, Surxondaryo, Qashqadaryo, Quyi Amudaryo vohalari) sanoat, maishiy-kommunal cho'kindilari va qishloq, xujalikda ishlatilgan kimyoviy moddalar bilan ifloslangan.

O'zbekiston xududining katta qismini ishg'ol qilgan cho'l va tog'lari hozir tezkorlik bilan o'zlashtirilmoqda. SHu tufayli o'sha joylarda tabiatni muxofazasiga alohida e'tibor bermasak tabiat muvozanati buzilib, tabiiy boyliklarning holati yomonlashib, ba'zi tabiat unsurlari kamyob bo'lib o'sadi. Bunga ilgari O'zbekiston cho'llarida kun yashaydigan xongul, tog'larida gala-gala yashaydigan kakliklar, qir va tog'larda o'suvchi lolalarni noyob turga aylanib ketganligi yaqqol, misoldir.

O'zbekiston tabiatini muhofaza qilishning chora - tadbirlari va asosiy yunalishlari. O'zbekiston tabiatini muxofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish uchun:

- - O'zbekiston hududida atrof - muxit ifloslanishining oldini olish, ekologik vaziyat eng yomon mintaq va shaharlarda muhit holatini tubdan yaxshilashga erishish, aholi salomatligi uchun o'ta xavfli moddalar miqdorini yul quyiladigan darajaga tushirishni ta'minlash;
- tabiiy resurslarning iste'molini barcha bug'inlarida, extiyot qilib, tejab, sanoatning kam chiqindili texnologiyasini joriy etib, chiqindisiz kompleks ishlab chiqarishga o'tish;
- korxonalarda xom ashyoni tejab, ulardan kompleks foydalanish, ishlab chiqarish va iste'mol chiqindilarini qayta

ishlash maqsadida eski dastgohlarni yangiz amonaviy dastgoxlar bilan almashtirishga erishish;

- ishlab chiqarish kuchlarining tabiatni muhofaza qilish qoidalariga asoslanib joylashtirish;

- tabiiy muhitning xolati va ifloslanishini ekologik nazorat ostiga olib, kuzatishning yagona avtomatlashgan tartibini yaratish;

- tabiat unsurlari barcha turlarining tabiiy xususiyatlari va rang-barangligini uz xolicha saklashga erishish;

- tabiiy yodgorliklarni hisobga olish va ularning, o'z holicha saqlashga erishish;

- aholi orasida, ayniqsa, bog'chalarda, o'rta va oliy o'quv yurtlarida tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan ta'lim va tarbiyani kuchaytirish;

- tabiatni ifloslanishidan kelib chik.ayotgan salbiy oqibatlarni, ayniqsa, kishilarning salomatligiga ta'sirini chuqur o'rganib, uning oldini olish choralarini zudlik bilan ishlab chiqish;

- xalq xujaligi rahbarlari va mutaxassislariga tabiatni muhofaza qilish ta'limini berishga aloxida e'tiborni kuchaytirish maqsadida soha malakasini oshirish institutlarida «tabiatdan oqilona foydalanish va muxofaza qilish» mavzusi buyicha kurslar tashkil qilish;

- ifloslantiruvchi moddalarni tabiatga chiqarishga yul qo'yilgan darajadan oshirilganligi xamda tabiiy boyliklardan samarasiz foydalanganligi uchun korxonalar, tashkilotlar, birlashmalar, xo'jaliklar va boshqa tashkilotlardan jarima olish. Aksincha, tabiatni muxofaza qilish qonunlariga rioya qilgan

korxona va tashkilotlarni rag'batlantirish tartibini amalga oshirish.

- keng xalq ommasini tabiatni muhofaza qilish ishidan xabardor etish va unga jalb etish maqsadida radio, oynaijahon, ro'znoma va oynomalarda muntazam targ'ibot ishlarini kuchaytirish.

O'zbekiston atmosferasini toza saqlash uchun quyidagi chora-tadbirlarni ko'rish va amalga oshirish kerak:

Yaqin yillarda Toshkent, Chirchiq, Navoiy, Farg'ona, Angren, Olmaliq, Andijon, Quqon, Namangan, Bekobod kabi shaharlarda va boshqa hududlarda noqulay vaziyatlarni yuzaga keltirayotgan korxonalarni chiqindilarini tartibga solish.

O'zbekiston juda katta mineral boyliklarga ega oltin, mis, molibden, volpfram, qo'rg'oshin va rux, tabiiy gaz qimmatbaho toshlar jihatidan jahonda birinchi o'rinlarda turadi. Bundan tashqari fosforit, tuz, oltingugurt, alyuminiy xom ashyosi pardoqlash va qurilish materiallarining katta zaxirasi mavjud.

O'zbekiston yoqilg'i balansida aktiv regionlardan hisoblanadi. Gaz va neft boyliklari ko'p erda uchraydi. Shimoliy So'x, Janubiy Olamushuk, Polvontosh, Chimyon, Sho'rsuv, Mingbuloq konlari bor. Ularda neft va gaz qazib olinadi. Bu konlar ko'pchiligi antiklinal tuzilishga ega bo'lib, yura-neogen va paleogen yotqiziqlarda joylashgandir. Neft yana Surxon vodiysida Amudaryo, Xovdog', Kashtog' va boshqa erlardan olinadi. Bu konlarning nefti og'ir, tarkibida oltingurut ko'pdir.

Buxoro va Qashqadaryo regionlarida gaz konlari ko'p. Sho'rtan, Zevarda, Muborak, Uchqir, Jarqoq gaz konlari keyingi vaqtda katta istiqbolga ega bo'lgan Ko'kdumaloq gazi ishga tushirildi. Qidirib

topilgan tabiiy gaz Respublikaning 35 yil, neft esa 30 yil ehtiyojini qoplaydi. Chunki u 2 trln metr kub gaz zaxirasiga egadir. O'zbekiston tabiiy gaz bo'yicha MDH va Rossiya va Turkmanistondan keyin 3-o'rinda turadi.

O'zbekiston katta ko'mir zahiralariga ega bo'lib, Markaziy Osiyoda 2-o'rinda turadi. Bu konlar Toshkent viloyatida Angren, Surxondaryoda, Sharg'un va Boysun konlaridir. Shular ichida Angren koni ahamiyati katta bo'lib, uni ochiq usulda qazish imkoniyatiga ega hamda bu kon Toshkent industrial regioniga yaqin bo'lishi va nihoyat ko'mir qatlamlar orasida xo'jalik ahamiyatiga ega bo'lgan gil, kaolin, qum, bentanit, slanes va boshqa turli jinslar uchraydi. Shuning uchun Angren ko'mir konining ahamiyati katta.

Rudali resurslar. O'zbekiston xilma xil rudali boyliklarga ega temir koni Sulton Uvays tog'larida uchraydi, temir tarkibida nikel, kobalt, brom, platina va boshqa ma'danlar uchraydi. Temir yana Nurota, Chotqol tog'larida ham uchraydi. Ulardan hozir qazib olinmayapti.

O'zbekistonda marganesning bir nechta konlari bor. Ular Zarafshon, Korjontov va Morguzar tog'larida topilgan.

O'zbekiston rangdor metallarga boy. Mis zaxirasi bo'yicha Qozog'iston va Rossiyadan keyin uchinchi o'rinda turadi. Mis konlari Olmaliqda qazib olinadi. Polimetall konlari Surxondaryo viloyatida, Nurota, Qurama tizmalarida uchraydi. O'zbekistonda qiyin eriydigan metallardan mobilden rudasi ko'plar Nurota, Zirabuloq, Qoratepa to'plarida joylashgan. Yana volfram konlari G'arbiy Tyanshanda, Sargardon va boshqa joylarda uchraydi. Hozir asosan ingichka va Qo'ytosh konlaridan molibden olinmoqda.

Muammoli vaziyat: O'zbekistonni qo'riqxonalari , milliy bog' va buyurtmalari haqida ma'lumot to'plash

Savol va topshiriqlar

1. Nima sababdan O'zbekiston tabiatini muhofaza qilish muammosi yuzaga keldi?
2. O'zbekiston tabiiy resurslariga nimalar kiradi va ular qanday guruxlarga bo'linadi?
3. O'zbekiston tabiatini ifloslovchi asosiy manbalarni gapirib bering.
4. Respublika tabiatini muhofaza qilishning asosiy yo'nalishi va ko'riladigan chora-tadbirlar haqida nimalarni bilasiz?
5. Havo va suvni toza saqlab muhofaza qilish uchun qanday chora-tadbirlarni amalga oshirish kerak?
6. Nima uchun va qanday sabablarga ko'ra tuproq eroziyaga uchragan hamda ifloslangan, uni oldini olish uchun qanday vazifalarni amalga oshirish kerak?
7. Biologik resurslardan oqilona foydalanib, qayta tiklab, muhofaza ostiga olish sohasidagi chora-tadbirlarni gapirib bering.
8. Nima uchun landshaftlarni muhofaza ostiga olinadi?
9. Landshaftlarni va noyob, turi ozayib ketayotgan biologik resurslarni muxofaza qilishda quriqxonalarning ahamiyatini gapirib bering.
10. Yozuvsiz xaritangizga O'zbekistondagi quriqxonalar, buyurtmalar xalq bog'i, parvarishxonalarni tushirib, ular haqida gapirib bering.

11. Tabiiyot yodgorliklari deganda nimalarni tushunasiz?
O'zbekistondagi tabiat yodgorliklari xususiyatlariga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
12. Siz yashab turgan hududda qanday quriqxona, buyurtma yoki tabiat yodgorliklari bor

MA'RUZA-11: O'ZBEKISTONNI TABIIY GEOGRAFIK RAYONLASHTIRISH

REJA:

Kirish

1. O'zbekistonni tabiiy geografik rayonlashtirish masalari
2. O'zbekistonni tabiiy geografik jixatdan rayonlashtirish
3. Tabiiy rayonlarni ekologiyasi

Tayanch iboralar:

O'zbekistonni tabiiy geografik rayonlashtirish, provinstiya, provinstiyacha, okrug, rayon, landshaft

Mavzuning maqsadi: O'zbekistonni tabiiy geografik rayonlashtirish, provinsiya, provinsiyacha, okrug, rayon, landshaft haqida ma'lumot berish.

Muammoli vaziyat: O'zbekistonni tabiiy geografik rayonlashtirish muammolari, tahlillar, munosabatlar, qarashlar

O'zbekistonning tabiiy-geografik rayonlashtirilishi

tabiiy-geografik rayonlashtirishning ba'zi bir uslubiy masalalari

Kompleks tabiiy-geografik rayonlashtirish — tabiiy geografiyaning eng muhim birinchi darajali muammolaridan biri hisoblanadi. Tabiiy-geografik rayonlashtirishning ilmiy jihatdan puxta asoslangan prinsipi, uslubi va taksonomik birligi (sxemasi)

faqat ilmiy ahamiyatga ega bo'lishdan tashqari xalq xujaligining turli sohalari uchun ham amaliy ahamiyatga egadir. Chunki tabiiy boyliklardan oqilona foydalanish, ularni muxofaza qilib, o'zgartirish, xalq xujaligini intensiv rivojlantirish, xalq xujalik tarmoqlarini ixtisoslashtirish eng avvalo hudud tabiati ichidagi tafovutlarni har tomonlama va ilmiy jihatdan puxta bilishni taqozo etadi. Tabiiy-geografik rayonlashtirish bu hududda ma'lum qonuniyat asosida joylashgan va tabiatda ob'ektiv mavjud bo'lgan, bir-biridan tabiiy xususiyatlari jihatidan farqlanadigan har xil tabiiy - hududiy komplekslarni aniqlashdir.

Tabiiy - geografik rayonlashtirishning prinsipi bu tabiiy geografik bo'linishning ob'ektiv holda mavjudligiga qat'iy rioya qilishdir. Tabiiy -geografik rayonlashtirishning hududiy birlik prinsipi, komplekslik prinsipi, ob'ektivlik prinsipi nisbiy bir xillik prinsipi, genetik prinsipi va boshqa prinsiplari mavjud.

Ma'lum hududni tabiiy - geografik jihatdan rayonlashtirishda tadqiqotchilar har xil uslublardan foydalanishlari mumkin. Ularning eng muhimlari: turli xil xaritalarni bir-biriga taqqoslash uslubi; landshaft va tipologik komplekslar xaritalaridan regional birliklarni aniqlash uslubi; xarakterli landshaft komplekslarining ustunlik uslubi; kartografik uslub; tabiiy geografik birliklarni bevosita dalada (joyda) aniqlash uslubi¹.

Tabiiy-geografik rayonlashtirishning yana bir muxim tomoni bu rayonlashtirishning taksonomik birliklari (chizmasi) dir. SHu vaqtgacha Uzbekiston hududini

rayonlashtirishning hamma qabul qilgan yagona taksonomik birligi yuq.

Vaholanki O'rta Osiyo, jumladan O'zbekiston hududini tabiiy-geografik rayonlashtirish bilan L. S. Berg (1913), S. I. Abolin (1929), V. M. CHetirkin (1944); E. M. Murzaev (1953, 1958), P. S. Makeev (1956), L. N. Babushkin, N. A. Kogay (1964) shug'ullanganlar va o'z taksonomik birliklarini tavsiya etganlar. Bular ichida L. N. Babushkin, N. A. Kogaylarning rayonlashtirish tizimi diqqatga sazovordir. CHunki ularning tabiiy-geografik rayonlashtirish tizimi O'zbekiston hududini hamma qismini tulig'icha qamrab olgan.

L. N. Babushkin, N. A. Kogay O'rta Osiyoning bir qismi hisoblangan O'zbekiston hududini tabiiy - geografik rayonlashtirishda quyidagi taksonomik birliklar tizimini qo'llaydi: mamlakat (o'lka) — provinsiya — provinsiyacha — okrug — rayon — landshaft.

L. N. Babushkin, N. A. Kogay rayonlashtirish tizimiga ko'ra O'zbekiston hududining asosiy qismi Turon provinsiyasiga kiradi. L. N. Babushkin, N. A. Kogay Turon provinsiyasini tekislik va tog'oldi—tog'lik deb ikki provinsiyachaga ajratadi. Tekislik provinsiyachasiga Ustyurt, Quyi Amudaryo, Qizilqum va Quyi Zarafshon okruglarini; tog'oldi —tog'lik provinsiyachasiga esa O'rta Sirdaryo, Farg'ona, O'rta Zarafshon, Qashqadaryo va Surxondaryo okruglarini kiritadi. Hap bir okrug o'z navbatida rayonlarga, rayonlar esa landshaftlarga bo'linadi.

Biz O'zbekiston hududini tabiiy-geografik rayonlashtirishda uni o'rta umumta'lim maktablar dasturiga yaqinlashtirish va talabalarga qulaylik tug'dirish maqsadida quyidagi rayonlashtirish tizimini qo'lladik: Provinsiya — provinsiyacha — okrug— rayon — landshaft.

Ma'lumki, O'zbekiston hududining asosiy qismi Turon tabiiy geografik provinsiyasiga, faqat Ustyurt platosi esa Markaziy Qozog'iston provinsiyasiga kiradi.

Ma'lum xududni tabiiy geografik rayonlashtirishda olimlar landshaft va tipologik komplekslar xaritalaridan regional birliklarini aniqlash, kartografik , tabiiy geografik birliklarni bevosita dalada aniqlash uslublaridan foydalanishadi.

O'zbekiston hududini tabiiy geografik rayonlashtirish bilan L. S. Berg, S. I. Abolin, V. M. Chetirkin, E. M. Murzaev, P. S. Makaev, L. N. Babushkin, N. A. Kogaylarning rayonlashtirish tizimi diqqatga sazovordir.

Bugungi kunda fan va amaliyot yer yuzasining istalgan nuqtasidan uzviy bog'liq bo'lgan ulkan hajmdagi ma'lumotlarni olmoqdaki, ularni taxlil etishva boshqaruvda qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu ma'lumotlarni tahlil etish, jamlash va maqsadli foydalanish sinalgan usullardan biri er yuzasini rayonlashtirish bo'lib hisoblanadi.

Rayonlashtirish nuqtaviy ma'lumotlarni fazoviy tartibga solish uning qonuniyatlarini kashf etishni muayyan qatog'lar tizimlar tarkib va tartiblarni aniqlashni ifoda etadi.

<i>Muammoli vaziyat:</i> Taksonomik birliklar, ularga olimlar tomonidan berilgan ta'riflar.

L. N. Babushkin, N. A. Kogay Turkistonnig bir qismi hisoblangan O'zbekiston hududini tabiiy geografik rayonlashtirishda quyidagi taksonomik birliklardan foydalanganlar: mamlakat – provinsiya – provinsiyacha – okrug – rayon – landshaft.

SHunga binoan O'zbekiston hududining asosiy qismi Turon provinsiyasiga kiradi. Turon provinsiyasini tekislik va tog' oldi – tog'lik deb ikki provinsiyaga ajratadi. Tekislik provinsiyachasiga Ustyurt, Quyi Amudaryo, Qizilqum va Zarafshon okruglarini kiritadi. Tog' oldi – tog'lik provinsiyachalariga Toshkent mirzacho'l, Farg'ona, Qashqadaryo, Surxondaryo, G'arbiy Tyanshanь, Turkiston – Nurota, Hisor – Zarafshon, Bobotog' okruglarini kiritishgan.

Mazkur tabiiy geografik rayonlashtirish o'lkamizni tabiiy geografik jihatdan batafsil o'rganishga yordam beradi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. O'zbekistonni tabiiy geografik jihatdan rayonlashtirish qanday amalga oshirilgan?
2. O'zbekistonni tekislik va tog' oralig' provinsiyachalariga misol keltiring.
3. Taksonomik birlik nima?

MA'RUZA-12: ZARAFSHON OKRUGI

REJA:

1. Okrugning rel'efi
2. Iqlimi
3. Zarafshon daryosi

Tayanch iboralar:

Quyi va O'rta Zarafshon, Zarafshon daryosi, Xazar yo'lagi, Buxoro del'tasi, Sandiqli qumligi

Mavzuning maqsadi: Okrugning rel'efi, iqlimi, tabiiy geografik rayonlari haqida ma'lumot berish.

<i>Muammoli vaziyat:</i> Okrugni tabiiy geografik chegarasi, iqlimi, rel'efi, o'simliklari
--

Bu okrug Zarafshon daryosining Quyi Buxoro va Qorakul deltalarini, Turkistonning markaziy yer po'stining tektonik jarayonlar natijasida cho'kkan qismida joylashgan Zarafshon vodiysining o'rta qismini o'z ichiga olib birg' biridan Xazar yo'lagi orqali ajralib turadi. Bu okrugni shimoldan va g'arbdan Qizilqum okrugi, Janubi – g'arbdan Sandiqli qumligi, Janubdan Eshakchi qumligi, sharqdan Qiziltepa, Azkamar, Quyimozor, Qaynog'och, Qushtepa, Qumsulton balandliklari o'rab turadi. O'rta Zarafshon Samarqand botig'ida shimol tomondan Chumqortog', G'ubdintog', Qaroqchitog', Oqtog', Qoratog', Janubdan Qoratepa, Ziyovuddin, Zirabuloq tog'lari bilan o'ralgan, sharqiy chegarasi Tojikiston bilan chegaradosh.

Okrugning mutloq balandligi Samarqand shahri 727 m, Kattaqo'rg'on shahri 450 m, Navoiy shahri 347 m.

Okrugda paleogen, neogen, antrogen davr cho'kindi jinslaridan tarkib topgan. Okrug ayrim yerlarda tog'ayib ayrim joylarda kengayadi. U Xazar yo'lagida tog'ayib, so'ng Abusalim tepaligida kengayib, Shoptoli qishlog'ida janubi – g'arbga qarab kengayib Buxoro deltasini hosil qildi. Deltaning uzunligi 102 km. o'rtacha kengligi 50 – 55 km, eng keng eri 70 km.

Zarafshon daryosi Turkiston, Zarafshon va Oloy tog'lari tutuashgan Ko'ksuv tog' tugunidagi Zarafshon muzligidan 2772,5 m balandlikdan Mastchoh nomi bilan boshlanadi. U Ayniy qishlog'i yonida Fandaryo bilan qushilib Zarafshon nomini oladi. Uzunligi 751 km (Sandiqli qumligigacha), suv yig'adigan maydoni 12374 km².

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Zarafshon okrugiga O'zbekistonning qaysi qismi kiradi?
2. Okrug iqlimining asosiy xususiyatlarini belgilang.

MA'RUZA-13: QIZILQUM OKRUGI

REJA:

1. Okrugning rel'efi
2. Iqlimi
3. Tabiiy geografik rayonlari

Tayanch iboralar:

Tabiiy chegaralari, Sul-tonuvays, SHimoliy Qizilqum, Bo'kan – Etimtog', Janubiy Qizilqum, Tomdi – Quljuqtog', Oyoqog'itma, Qoraxotin botig'i

Mavzuning maqsadi: Okrugning rel'efi, iqlimi, tabiiy geografik rayonlari haqida ma'lumot berish.

Muammoli vaziyat: Okrugda mavjud tabiiy ob'ektlarni, cho'llarda o'zanlar tuzilishiniva tarmoqlarini o'rganish

KIZILKUM OKRUGI Turon tekisligidagi eng katta cho'llardan biri bo'lgan qizil-qum asosan Amudaryo bilan Sirdaryo orasida joylashgan. Lekin Qizilqum okrugiga Qizilqum cho'lining O'zbekiston hududida joylashgan qismi kiradi.

Qizilqum okrugini shimoli-g'arbda Quyi Amudaryo okrugini bilan, janubi-sharqda Quyi Zarafshon okrugini bilan, sharqda esa Toshkent-Mirzachul okrugini bilan chegaralanadi. Okrugning janubi-g'arbi Turkmaniston, shimoli-sharqi Qozog'iston bilan bo'lgan davlat chegarasiga tug'ri keladi.

Qizilqum janubi-sharqdan shimoli-g'arbga qarab pasayib boradi. Uning o'rtacha mutloq balandligi 200—300 m bo'lsa, janubi-sharqda 350—400 m, shimoli-g'arbda esa 90—100 m ga tushib qoladi.

Qizilqum okrugi er usti tuzilishi jihatidan bir xil emas. Bu erda botiqlar, tekisliklar, yassi platolar va qoldiq tog'lar mavjud. Lekin uning ko'pchilik qismini mutloq balandligi 200 m

Okrug shimoli – g'arbda Quyi Amudaryo okrugi bilan, janubi – sharqda Zarafshon, sharqda Toshkent – Mirzacho'l okrugi bilan chegaralanadi. Uning janubi – g'arbi Turkmaniston, shimoli – sharqi Qozog'iston bilan bqlgan davlat chegaralariga to'g'ri keladi.

Okrugning mutloq balandligi 200 – 300 m, janubi – sharqi 350 – 400 m, shimoli – g'abrda 90 – 100 m. U erda botiqlar, tekisliklar, yassi platolar va qoldiq tog'lar mavjud.

Botiqlari: Mingbuloq, Mullali, Qaraxotin, Oyoqog'itma.

Qoldiq tog'lari: Quljug'tog' (Irlir cho'qqisi 764m), Etimtog' (568m), Tomditog' (Otog' cho'qqisi 922m), Sulto Uvays tog'i (Ashitog' cho'qqisi 473 m).

Qizilqum okrugi tabiiy boyliklarga serob xudud hisoblanadi. Eng muhim boyligi mineral resurslari (oltin, uran, gaz, fosforit, korund, grafit)dir. Bundan tashqari okrugda iqlim resurslari, yaylov-utloqlari, yer osti suvlari, muyna beruvchi hayvonlari xam mavjud bo'lib, ular yurt boyligidir.

Qizilkum okrugi o'z navbatida L. N. Babushkin, N. A. Kogay (1964) ning rayonlashtirish tizimi buyicha Sultonvays, SHimoliy Qizilkum, Bo'kan-Etimtog', Janubiy Qizilkum, Tomdi — Quljug'tog' kabi tabiiy-geografik rayonlarga bo'linadi.

I. Sultonvays tabiiy-geografik rayoni shu nom bilan ataluvchi qoldiq tog'ning va uning atrofidagi xududlarni uz ichiga oladi. Sultonvays tog'i emirilgan va assimetrik tuzilgan bo'lib, janubiy yon bag'riga nisbatan tik. Tog' Amudaryoning o'ng

qirg'og'ida joylashib, kenglik buylab 40—45 km ga cho'zilgan, o'rtacha kengligi 10—15 km, eng baland Ashitog' cho'qqisi 475 m ga etadi. Sultonvays tog'i g'arbga qarab pasayib bir - biridan ajralgan SHayx, Jeyli, Quyanchiq, Zangibobo, Jumurtog' kabi balandliklarni hosil qiladi. Iqlimi cho'lga xos xususiyatlar bilan tavsiflanib, skeletli sur-ko'ng'ir tuproq tarqalgan bo'lib, asosan shuvoq o'sadi.

II. Shimoliy Qizilqum tabiiy-geografik rayoni. Bu rayon Qizilqumning 42° shimoliy kenglikdan shimolda bo'lgan erlarini, ya'ni Bukantog' va Etimtog'larning shimoliy qismidagi xududlarni uz ichiga olib, asosan, qum massivlaridan iborat. Rayon xududining kup qismini pliosen — eski turtlamchi davr platolarining emirilishidan (nurashidan) vujudga kelgan eol qumliliklari, xususan, qumlarning ari uyasisimon marza, eol rel'ef shakllari egallaydi. Rayon Qizilqum okrugining eng soquq (yanvarning o'rtacha harorati—7,8°), vegetasiyali qish 0 ga teng bo'lgan rayoni hisoblanadi. Yozi esa okrugdagi eng past xaroratga ega bo'lib, iyulning o'rtacha harorati +29° dir. Asosiy tuprog'i qumli tuproq; bulib, unda oq saksovul va boshqa o'simliklar usib Qizilqum turli eol kumli landshaft bilan tavsiflanadi. SHuningdek, ba'zi sur-qung'ir tuproqlar tarqalgan erlarda efemer o'simliklar o'sadi Rayonning g'arbiy qismida Oqchadaryoning qadimiy delta tekisliklari mavjud (bo'lib, u meridian buylab 75—80 km ga cho'zilib, kengligi 6—7 km ga etadi. Bu erlar allyuvial yotqiziqlar bilan(qoplanib, taqirlar,

shurxoklar mavjud bo'lib, qora saksovul va boshqa o'simliklar o'sadi.

III. Bukan-Etimtog' tabiiy-geografik rayoni. Rayon uz ichiga Bukantog', Etimtog', Oltintog' va Kokpatos tog'larini hamda tog' oldi prolyuvial tekisliklarini oladi. Rayonning sharqdan g'arbga uzunligi 230—340 km. Rayonning asosiy qismini Bukantog' egallab bir qacha (Tubabergan, Buzdantog') tog'lardan iborat bulib, eng baland Irlir chuqqisi. Bo'kantog'ning janubida esa Oltintog' (baland eri 522 m) joylashib, u sharQda Kokpatas balandligiga tutashib ketadi. Rayonning sharqida Etimtog' joylashib, uEtimtog' 1 va 2, Kiyiktog' va Toktintog' kabi past tog'lardan iborat bo'lib, eng baland eri 565 m ga etadi. Bu tog'lar paleozoy erasining har xil chukindi va otqindi jinslaridan iborat bo'lib, yalang hamda soylar bilan kesilgan. Tog'larning etagida shag'al va gipsdan tashkil topgan prolyuvial tekisliklar joylashgan.

Tog'larning janubiy tog' oldi mintaqasida esa tog' oldi tekisliklari, qum massivlari, berk tubi shurxoklardan iborat botiqlar joylashgan. Ularning eng muximi O'zbekistonning eng past — (12 m) eri bulgan Mingbuloq botig'idir.

Rayon iqlimiy xususiyatlari jig'atidan SHimoliy Qizilqum bilan Janubiy Qizilkum orasidagi o'tkinchi mintaqa hisoblanib, qish tog'larda mu'tadil xususiyatga ega bo'lsa, botiqlarda sovuq, yoz esa quruq; va issik.. Iqlimning bunday xususiyatlari rayon tuproq va o'simlik qoplami xususiyatlariga ta'sir etgan. Binobarin, rayon quyidagi landshaftlarga bo'linadi.

1. Bo'kantog', OLTINTOG', ETIMTOG', KIYIKTOG' va Toktintog'larni o'z ichiga olgan paleozoy negizli, shuvoq o'suvchi sur-qung'ir tuproqli past tog'lar landshafti.

2. Sur-qung'ir tuproqli shuvoq formasiyasi mavjud bulgan tog' oldi prolyuvial tekisliklar landshafti.

3. Oq saksovullar o'suvchi past tog'lardagi eol qum landshafti.

4. Mezokaynazoy negizidan iborat bo'lgan sarisazanli shur-xoklardan tashkil topgan berk botiqlar landshafti. Bu tur landshaft Mingbuloq botig'ini o'z ichiga oladi.

IV. Janubiy Qizilkum tabiiy-geografik rayoni.

Qizilkumning 42° shm kengligidan janubda joylashgan ikkita kum massivi — Buzauboy va YOmonqumni o'z ichiga oladi. YOmonkum .ETIMTOG' bilan TOMDITOG' orasida joylashgan. Emonkumning janubi va janubi-g'arbida esa Buzauboy qum massivi o'rnashgan. Bu ikki qumlikda xam ari uyasisimon, marza qum rel'ef shakllari keng tarqalgan. Lekin Amudaryo sohillariga yaqinlashgach barxan qumliklari xam uchraydi.

Rayon Qizilkum okrugining qishi nisbatan iliq (yanvarning o'rtacha xarorati -4 — $-4,8^{\circ}$), yozi esa issik, (iyulning urtacha Harorati $+31^{\circ}$) va quruq bo'lgan qismi hisoblanib, harorati $+10^{\circ}$ dan yuqori bo'lgan davrdagi harorat yig'indisi 4850° etadi.

Rayon uz navbatida quyidagi landshaftlarga bo'linadi.

1. Rayon xududining eng kup qismini ishg'ol qilgan oq saksovul usuvchi qizilkum turli eol kum landshafti. Bu landshaft Emonkum va Buzauboy kumliklarini uz ichiga oladi.

2. Efemer usimliklari tarqalgan sur-kung'ir tuproqli pliosen — eski turtlamchi davr platolar landshafti.

3. Amudaryo qayirlari va qirg'oqlaridagi utloq-botqoq allyuvial tuproqlarda o'suvchi tuqay va qamishzorlar bilan o'ralgan delta hamda undagi qayirlar landshafti.

4. Amudaryoning suroriladigan utloq tuproqli delta va undagi qayirlar madaniy landshafti.

Muammoli vaziyat:

Okrugni tabiiy geografik rayonlari, tabiatini muhofaza qilish

Qizilqum okrugini quyidagi tabiiy geografik rayonlarga bo'lamiz:

1. Sulton Uvays tabiiy geografik rayoni
2. Shimoliy Qizilqum tabiiy geografik rayoni
3. Bo'kan Etimtov tabiiy geografik rayoni
4. Janubiy Qizilqum tabiiy geografik rayoni
5. Tomdi – Quljuqtog' tabiiy geografik rayoni

Okrugda oltin, slyuda, asbest, boksit, simob, grafit, vol'fram, tal'k, granat, yashma, island, shpati, gaz, neft, uran, oltingugurt konlari mavjud.

Bu tabiiy boyliklarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish, konlar atrofini rekultivasiya qilish zarur.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Qizilqum okrugini tabiiy sharoitini ta'riflang.
2. Qizilqum uchun qanday rel'ef shakllari xos?
3. Qizilqum okrugini qanday tabiiy geografik rayonlarga ajratamiz?
4. Okrugni tabiatini muhofaza qilish uchun qanday ishlarni amalga oshirish mumkin?

MA'RUZA-14: QUYI AMUDARYO OKRUGI

REJA:

1. Okrugning rel'efi
2. Iqlimi
3. Tabiiy geografik rayonlari

Tayanch iboralar:

Quyi Amudaryo okrugini tabiiy geografik o'rni, tabiiy geografik rayonlari va uning iqlimi Orol dengizi

Mavzuning maqsadi: Quyi Amudaryo okrugini tabiiy geografik o'rni, tabiiy geografik rayonlari va uning iqlimi haqida ma'lumot berish.

Muammoli vaziyat: Quyanchiq, Qorator, Qumbelov, Jumirtov, Borlitov, Kuskantov, Qoshqantov, Beltov, Manqir, Tuzqir, Tarimqiya, Zangibobo

Okrug Qoraqum cho'li bilan Orol dengizi orasida joylashib, o'z ichiga Amudaryoning qadimiy va hozirgi zamon del'tasini oladi. Okrugni g'arbdan Ustyurt, janubdan O'ngizorti Qoraqum, sharqdan Qizilqum va Sulonuvays tog'lari, shimoldan esa Orol dengizi o'rab turadi. Maydoni 46 ming. kv. km tashkil etadi.

Okrugda bo'r davri yotqiziqlari kqp tarqalgan, uning ustini paleogen, neogen, antropogen davr jinslari qoplab yotibdi. Qadimiy del'tasida gil, gilli qum, qumoqlar tarqalgan.

Rel'efi asosan, qadimiy o'zanlar orasida nisbiy balandligi 60 – 80 m ga etadigan tepaliklar, marzalar, qoldiq tog'lardan iborat. Qoldiq tog'lardan Quyanchiq, Qorator, Qumbelov, Jumirtov, Borlitov, Kuskantov, Qoshqantov, Beltov, Manqir, Tuzqir, Tarimqiya, Zangibobo va boshqalar.

Qadimiy daryo o'zanlari – Shortanboy, Kreyg – o'zak, Qora – o'zak, Kindiksoy, Qorako'lsay, Ko'xnadaryo, Daryoliq, Daudan va boshqalar.

Muammoli vaziyat: Orol dengizi qurishi natijasida vujudga kelgan tabiiy geografik jarayonlarini tahlil etish.

Okrug O'zbekistonning eng sovuq hududlaridan biri hisoblanadi. Yanvarning o'rtacha harorati – $4,5^0$, - $7,6^0$ S, eng past harorati - 33^0 (Taxiatoshda), eng qurg'oqchil hududida yiliga 79 – 108 mm yog'in tushadi. Okrug Orol dengizi orasida joylashib o'z ichiga Amudaryoning qadimiy va hozirgi zamon del'tasini oladi. Okrugni g'arbdan Ustyurt, janubdan Ungizorti Qoraqum, sharqdan Qizilkum va Sultonvays tog'lari, shimoldan esa Orol dengizi o'rab turadi. Quyi Amudaryoning ushbu chegara orasidagi maydoni 46 ming kv km ni tashkil etadi.

Quyi Amudaryo okrugi janubi-sharqdan shimoli-g'arb tomonga cho'zilgan bo'lib, shu tomonga kengayib, pasayib boradi. Okrug janubda Tuyamuyin tangligidan boshlanib, Orol dengizigacha davom etadi. SHu masofada uning uzunligi 400 km bo'lib, kengligi bir xil emas. Eng janubiy qismida Tuyamuyin tangligida okrugning kengligi taxminan 10—12 km bulib, shu erdan Amudaryoning qadimiy del'tasi boshlanadi va shimoli-g'arbg'a qarab kengayib, Xorazm-Toshhovuz tekisligini hosil qiladi hamda kengligi 75—80 km ga etadi. Amudaryoning qadimiy del'tasi Taxiato'sh tangligigacha davom etadi va torayadi, so'ngra shimolga tomon yana kengayib qadimiy del'ta tugab, Amudaryoning hozirgi zamon del'tasi boshlanadi hamda Orol dengizigacha davom etadi. Shu yunalish buyicha del'ta pasayadi va kengayib, ba'zi erlarda 140—150 km ga etadi.

QUYI Amudaryo okrugi angropogen davrning allyuvial-del'ta yotqiziqlarining asta-sekin to'planishi va uning del'tasining Orol dengizi tomonga o'sishi tufayli vujudga kelgan. Binobarin, Quyi

Amudaryoda quruqlikning vujudga kelish jarayoni janubi-sharqdan, ya'ni Tuyamuyin tangligidan shimoli-g'arb, shimol tomonga qarab davom etgan. Amudaryoning hozirgi zamon del'tasini Orol dengiziga tutashgan mintaqasida «eng yosh» del'ta bo'lib, uning maydoni Orol dengizi suv sathining pasayishi hisobiga muttasil kengayib bormoqda. So'nggi 35 yil ichida Orol dengizi suv sathining 15,5 metr pasayishi tufayli uning suvi ba'zi joylarida 100 km gacha chekinib, quruqlikka aylanib qoldi.

Quyi Amudaryo yotqiziqlari yoshi va litologik tuzilishi jihatidan bir xil emas. Okrugdagi eng qadimiy jinslar uning negizini tashkil etuvchi bur davr yotqiziqlari bo'lib, ustini paleogen, neogen va; antropogen jinslari qoplab olgan.

Quyi Amudaryoniing qadimiy del'tasi antropogen allyuvial yotqizik.laridan (gil, gilli qum, qumoq, qumloq va boshq.) iborat bo'lib, ularning qalinligi (bur; davrning tub jinslari ustidan) 20 m, ba'zi joylarda 100 m. ga etadi. SHuningdek, qadimiy del'ta chetlarida, ba'zi kichik botiqlarda kul yotqiziqlari ham uchraydi.

Quyi Amudaryoning hozirgi zamon del'tasi esa, asosan, antropogen davr allyuvial, eol yotqiziqlaridan — qumoq, qumli, gilli qum, gil kabi jinslardan tashkil topib, qalinligi 80— 140 m ga etadi.

Orol dengizining quruqlikka aylangan qismida esa hozirgi zamon yotqiziqlari (qumoq, qumloq, gil) bo'lib, ular tarkibida har xil tuzlar mavjud, ba'zi joylari esa botqoqlashgan.

Quyi Amudaryo okrugining qadimdan sug'orib dexkonchilik qilinadigan yerlari (Xorazm) da qalinligi 2—3 m ga etuvchi agroirrigasiya qatlami vujudga kelgan.

Quyi Amudaryo okrugi er usti tuzilishi jihatidan yassi tekislik bulib, shimolga va shimoli-g'arbg'a qarab bir oz nishabdir. Lekin qalingi juda sezilarsiz (qiyaligi 0,0017) ligi tufayli Amudaryo tarmoqlanib, ilon izi bo'lib, sekin oqadi. SHuning uchun Amudaryoning qadimiy o'zanlari vujudga kelib uning rel'efini ancha murakkablashtirgan. O'sha qadimiy o'zanlar orasida nisbiy balandliklari 60—80 mta etuvchi bir necha tepaliklar, marzalar va qoldiq tog'lar mavjud.

Quyi Amudaryo okrugining rayonlari

1. Chimboy – Qung'iro't tabiiy geografik rayoni

2. Xorazm tabiiy geografik rayoni

Bu rayon quyidagi landshaftlarga ega.

1. Tabiiy-geografik rayonning janubi-sharqiy qismida joylashgan, efemer o'simliklari bilan band bo'lgan, sur-qung'ir tuproqli qadimiy (pliosen — eski to'rtlamchi davr) platolar landshafti.

3. Amudaryoning allyuvial-delta tekisligidagi kora saksovul usuvchi taqir-shurxok va shurxokli delta-tekisliklar landshafti.

4. Amudaryoning qadimiy o'zanlari atrofida va rayonning janubi Ungizorti Qoraqumiga tutashgan joylardagi yantoq o'suvchi delta tekisligining eol qumli landshafti.

4. Amudaryoning yangi qayirlarida joylashgan tuqay o'simliklari bilan qoplangan utloq va botqoq allyuvial tuprokli qayirlar landshafti.

5. Kullar atrofida va kichik shurxokli botqqlarda joylashgan bir yillik shuralar (soyanka) usuvchi delta-tekisliklaridagishurxoklar landshafti.

6. Xorazm vohasining del'ta-tekisligidagi o'tloq, tuproqli madaniy landshaft.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Quyi Amudaryo Qizilqum okrugi bilan bir geografik kenglikda joylashsada, landshafti jihatidan tubdan farq qiladi, sababini tushuntirib bering.
2. o'zbekistan Atlasidan (birinchi qismi) foydalanib okrugda qaysi davr yotqiziqlari keng tarqalganligini aniqlab, sababini tushuntirib bering.
3. Okrug rel'efini uzgartirishda qanday omillar muhim vazifani o'ynagan?
4. Nima uchun okrugda yog'in respublika buyicha eng kam tushadi, aksincha, mumkin bo'lgan bug'lanish yog'inga nisbatan 20 marta ortiq?
5. Tuproq va usimlik xaritalarini tahlil qilib, okrugda keng tarqalgan tuproq - o'simlik turlari ruyxatini tuzib chiqing.
6. Orol dengiz suv satxining pasayishini okrug tabiatiga ko'rsatayotgan salbiy ta'sirini tushuntirib bering.
7. Okrugda qanday qo'riqxonalar va buyurtmalar bor hamda ular qanday maqsadda barpo etilgan?
3. Nima uchun okrug rayon va landshaftlarga ajratildi?

MA'RUZA-15: USTYURT OKRUGI

REJA:

1. Okrugning rel'efi
2. Iqlimi
3. Tabiiy geografik rayonlari

Tayanch iboralar:

Ustyurt okrugi, chinklar, Orol dengizi, arid – denudasion plato.

Mavzuning maqsadi: Ustyurt okrugini tabiiy sharoiti, rel'efi, iqlimi, rayonlarini o'rganish

Muammoli vaziyat: Ustyurt okrugini geografik o'rni, chegaralari, iqlimi, chinklari, geologik tuzulishini tahlili etish.

Ustyurt okrugi O'zbekistonning eng shimoliy – g'arbiy qismida joylashib, shimolda va g'arbda Qozog'iston bilan, Janubda Turkmaniston, sharqda esa Quyi Amudaryo okrugi va Orol dengizi bilan chegaralangan.

Ustyurt arid – denudasion plato hisoblanib, balandligi 100 – 200 m atrofida chinklar bilan o'ralgan. Ustyurt platosi geologik tuzilishi jihatdan epipoleyzoy plitasining bir qismi hisoblanib, negizi paleozoy yotqiziqlaridan iborat, ustini qalin 3 – 4,5 km mezazoy va kaynozoy davrining cho'kindi jinslari qoplab olgan.

Chinklar tektonik jarayonlar (uzulmalar) Orolning abrazion faoliyati va qadimiy daryo eroziyasi natijasida hosil bo'lgan.

Muammoli vaziyat: Okrugning iqlimi, tabiiy geografik qismlarga bo'linishi.

Ustyurt okrugida yanvarning o'rtacha harorati – 11, -12⁰ S, iyulniki 27⁰ S, eng past harorat – 37⁰ S, eng yuqori harorat 44⁰ Sga etadi.

Sovuq bo'lmaydigan kunlar 153 kunni tashkil etadi. Bu erda yog'in miqdori 100 -120 mm, Qishda 17%, bahorda 34 %, yozda 23 %, kuzda 26 % i yog'adi. Ustyurt okrugida oqar suvlar yo'q.

Ustyurt okrugini quyidagi tabiiy geografik rayonlarga bo'linadi:

1. SHimoliy Ustyurt tabiiy geografik rayoni
2. Markaziy Ustyurt tabiiy geografik rayoni
3. Janubiy Ustyurt tabiiy geografik rayoni

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Ustyurt okrugini tabiiy geografik o'rni belgilang.

2. CHinklar nima, arid - denudasion platochi?

3. Iqlimi haqida nimalar deya olasiz?

MA'RUZA-16: MIRZACHO'L OKRUGI

REJA:

1. Okrugning rel'efi

2. Iqlimi

3. Tabiiy geografik rayonlari

Tayanch iboralar:

Mirzacho'l okrugini tabiiy sharoiti, rel'efi, Ohangaron vodiysi, Qurama, Chotqol, Mirzacho'l

Mavzuning maqsadi: Mirzacho'l okrugini tabiiy sharoiti, rel'efi, iqlimi, rayonlarini o'rganish

Muammoli vaziyat: Mirzacho'l okrugini tabiiy sharoiti, tushunchalarini mohiyatini aniglash

Bu okrug Sirdaryo vodiysining o'rta qismi, Chirchiq hamda Ohangaron vodiylarining qo'yi qismida joylashgan bo'lib, Toshkent – Mirzacho'l botig'ini o'z ichiga oladi. Okrug janub tomondan Nurota, Molguzar va Turkiston tizmalari bilan, sharqdan Mug'ultog', Qurama tog'lari bilan, shimoli – sharqdan Chotqol, Qorjantog' tizmalarining tog' etaklari bilan o'ralgan. Shimol va g'arb tomondan okrugning chegarasi shartli ravishda O'zbekistonning Qozog'iston bilan bo'lgan davlat chegarasi orqali o'tadi. Janubi – sharqda esa 8 km kenglikdagi Xo'jand darvozasi orhali Farg'ona vodiysidan ajralib turadi. Unga Toshkent Sirdaryo, Jizzax viloyatlari hududlari to'g'ri keladi.

Muammoli vaziyat:

Sirdaryoning qadimiy o'zani, Guliston shahri, Yog'ochota, Bo'zsuv kabi joy nomlarini o'rganish.

Okrug geologik jihatdan G'arbiy Tyanshan va Turkiston megaantiklinali orasidagi sinklinalda joylashib, so'ngra Sirdaryo va

uning doimiy hamda vaqtli irmoqlari keltirgan jinslar bilan to'ldirilgan.

Bu erda Sho'ro'zak, Sardoba, Qorao'y, Yog'ochota va boshqa botiqlar Sirdaryoning o'sha qadimiy o'zanlaridir. Okrugning o'rtacha nisbiy balandligi 373 m – 385 m, Guliston shahri 276 m, Sirdaryo shahri 240 m, Chinoz 278 m, Yangiyo'l shahri 338 m, Bo'zsuvda Chirchiq vodiysining balandligi 473 m ni tashkil etadi.

Okrugning iqlimi kontinental, Arktika havo massalari bimalol kirib keladi. Qishning o'rtacha havo harorati -1 , -3^0 S, iyulning o'rtacha havo harorati $27 - 29^0$ S. eng past harorat -28 , -35^0 S. Yog'inlar notekis taqsimlangan, o'rtacha yillik yog'in miqdori $250 - 300$ mm, okrugning shimoli – sharqida $300 - 400$ mm ga etadi.

3. Mirzacho'l okrugini quyidagi tabiiy geografik rayonlarga ajratiladi:

1. Forish – Jizzax tabiiy geografik rayoni
2. Mirzacho'l tabiiy geografik rayoni

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Mirzacho'l okrugiga O'zbekistonning qaysi qismi kiradi?
2. Okrug iqlimining asosiy xususiyatlarini belgilang.
3. Okrug qanday tabiiy geografik rayonlarga bo'linadi?

MA'RUZA-17: FARG'ONA OKRUGI

REJA:

1. Okrugning rel'efi
2. Iqlimi
3. Tabiiy geografik rayonlari

Tayanch iboralar:

Tyanshanь, Oloy, Qamchiq dovoni, Farg'ona vodiysi, "Xo'jand" darvozasi, "Qo'qon" va "Bekobod" shamoli

Mavzuning maqsadi: Farg'ona okrugini tabiiy sharoiti, rel'efi, iqlimi, rayonlarini o'rganish

Muammoli vaziyat:

Tyanshan, Oloy, Qamchiq dovoni, Farg'ona vodiysi, "Xo'jand" darvozasi, okrug chegaralari.

Farg'ona tabiiy geografik okrugini O'zbekistonning eng sharqida Tyanshan va Oloy tizimlari orasidagi Farg'ona vodiysida joylashgan. Bu okrugning atrofi tog'lar bilan o'ralgan.

Farg'ona tabiiy geografik okrugini janubdan Turkiston va Oloy, sharqdan Farg'ona va Oto'ynoq, shimoldan Chotqol, shimoli – g'arbdan esa Qurama va Qoramozor tog' tizimlari, g'arbdan Mug'ultog' o'rab turadi. Faqat g'arb tomondan okrug torgina "Farg'ona" yoki "Xo'jand" darvozasi orqali Dalvarzin va Mirzacho'l tekisliklari bilan tutashib ketadi. Farg'ona tabiiy geografik okrugining uzunligi g'arbdan sharqqa 370 km, o'rtacha kengligi 80 – 100 km, eng keng joyi esa sharqiy qismida bo'lib, 150 km ga etadi.

Farg'ona okrugining tekislik qismi Farg'ona botig'i deyiladi, uning atrofini geologik xususiyatlari va rel'efi jihatidan bir – biridan farqlanadigan adir va tog'lar o'rab turadi. Farg'ona okrugini tektonik botig'dan iborat bo'lib, asosan prolyuvial – allyuvial jinslar bilan to'lgandir.

Muammoli vaziyat:

"Qo'qon" va "Bekobod" shamoli, eng past va eng baland havo harorati

Farg'ona okrugining iqlimi quruq, davomli, yozi issiq, qishi mo'tadil, shu kenglikda joylashgan qo'shni Toshkent – Mirzacho'l okrugidan biroz farq qiladi. Okrugning atrofini o'rab olgan tog'lardan esadigan sovuq havo qishda Farg'ona botig'ining markaziy qismida to'planib

qoladi, natijada yanvarning o'rtacha harorati – 3° S bo'ladi. Eng past harorat - 30° , - 31° S ga tushadi. Eng issiq 40° – 42° S gacha etadi.

Okrugda kuchli shamollar tez – tez takrorlanib turadi. Bu kuchli shamollar tuproq qatlamining ustki qismini uchirib, chang – to'zon vujudga keltiradi. “Qo'qon” va “Bekobod” deb ataladigan shamollar xarakterlidir.

Farg'ona okrugining tabiiy geografik rayonlari

1. Markaziy farg'ona tabiiy geografik rayoni
2. Adirlar tabiiy geografik rayoni

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Farg'ona okrugini qanday tabiiy xususiyatlari bor?
2. Okrugning iqlimi haqida nimalar deya olasiz?
3. Okrug qanday rayonlarga ajratilgan?

MA'RUZA-18: QASHQADARYO OKRUGI

REJA:

1. Okrugning rel'efi
2. Iqlimi
3. Tabiiy geografik rayonlari

Tayanch iboralar:

Qashqadaryo okrugi, Qarshi, Kosontog', Olovuddintog', Jarqoq platosi, Nishon, Do'ltalitog'

Mavzuning maqsadi: Qashqadaryo okrugini tabiiy sharoiti, rel'efi, iqlimi, rayonlarini o'rganish

Muammoli vaziyat:

Qashqadaryo okrugini tabiiy sharoiti, rel'efi, iqlimi, tabiiy geografik ob'ektlarni tahlil etish.

Okrug O'zbekistonning janubiy qismidagi Qarshi botig'ini o'z ichiga oladi. U shimolda Qoratepa, Zirabuloq, Ziyovuddin tog'lari bilan, sharqda Hisor tizmasining janubi- g'arbiy qismining quyi etaklari

bilan o'ralgan. Okrugning janubida O'zbekistonning Turkmaniston bilan bo'lgan davlat chegarasi o'tadi. G'arbda Quyi Zafshon okrugi bilan chegaradosh. Jarqoq va Dengizko'l platolari bu ikkala okrugni bir – biridan ajratib turadi. Okrug qalin alyuvial, prolyuvial jinslardan iborat. Ular o'rta va antropogen davrga xos.

Qarshi shahrining shimolida Qung'irtog' (517 m), Koson shahrining janubida Kosontog', Maymoqtog' (500 m), Sandikli qumligining sharqida Olovuddin tog', Okrugning g'arbida Jarqoq platosi, Qarshi, Nishon, Karnob, Malik cho'llari va Sandikli qumligi kabi qatog' cho'llari mavjud.

Okrug iqlimi boshqa okruglar iqlimidan farq qiladi. Qishi iliq, o'rtacha harorat

0° , $+2^{\circ}$ S, eng past harorat -22° S, -29° S, yozda havo harorati $+28^{\circ}$ S, $+29^{\circ}$ S ni tashkil etadi. Eng yuqori harorat $+43^{\circ}$ S, $+47^{\circ}$ S dir. YOg'in miqdori 180 mm bo'lib, uning 45 – 50 %i bahorga, 37 – 40 % qishga, 10 – 15 % kuzga to'g'ri keladi.

Muammoli vaziyat:

Qashqadaryo okrugini tuproqlari, tabiiy geografik rayonlari

Okrugda alyuvial – o'tloq, qisman botqoq – o'tloq, o'tloq – voha, bo'z – voha tuproqlari, sho'r erlarda sur – qo'ng'ir, qum, qumli taqir, taqir sho'rxok tuproqlar tarqalgan.

Qashqadaryo okrugini tabiiy geografik rayonlari

1. Quyi Qashqadaryo rayoni
2. Qarshi tabiiy geografik rayoni

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Qashqadaryo okrugiga O'zbekistonning qaysi qismi kiradi?
2. Okrug iqlimining asosiy xususiyatlarini belgilang.
3. Okrug qanday tabiiy geografik rayonlarga bo'linadi?

MA'RUZA-19: SURXONDARYO OKRUGI

REJA:

1. Okrugning rel'efi
2. Iqlimi
3. Tabiiy geografik rayonlari

Tayanch iboralar:

Surxondaryo okrugi, Sherobod – Surxon vodiysi, Hisor tizmasi, Payg'ambarorol, Surxondaryo, Sheroboddaryo, Termiz – Denov.

Mavzuning maqsadi: Surxondaryo okrugini tabiiy sharoiti, rel'efi, iqlimi, rayonlarini o'rganish

Muammoli vaziyat: Surxondaryo okrugi, Sherobod – Surxon vodiysi, Hisor tizmasi, Payg'ambarorol, Surxondaryo, Sheroboddaryo, Termiz – Denov kabi geografik ob'ektlarni o'rganish

O'zbekistonnig eng janubiy qismidagi Sherobod – Surxon vodiysining tekislik qismini egallaydi. G'abrda Kelif – sherobod – Sariqamish past tog'lari va Surxon tog'lari, shimoli – sharqida Hisor tizmasining janubiy yonbag'ri, sharqda esa Bobotog'ning g'arbiy yonbag'rining quyi qismi bilan o'ralgan. Uning janubiy chegaralari esa Amudaryo orqali o'tadi.

Okrug sinklinal botiqda joylashgan. Neogen va antropogen davrning qalin alyuvial va prolyuvial yotqiziqlari bilan to'lgan. Okrugda tog'lar ko'tarilib, botiqlar cho'kib bormoqda. Surxondaryoning shimoli – sharqidan, janubi g'arbida 170 km cho'zilgan. U yerda balandligi 270 – 550 m keladigan qiya tekisliklar ko'p.

Surxondaryo okrugini g'arbdan, shimoldan va sharqdan o'rab turgan tog'lar yozda ham qishda havo massalarining okrugga o'tishiga ancha

to'sqinlik qiladi. Shuning uchun okrug butun respublikamizdagi eng issiq o'lkadir. Yillik o'rtacha harorati $+17^{\circ}\text{S}$.

Yoz quruq va jazirama issiq, qish yumshoq va iliq keladi, shuning uchun ham ham okrug subtropik o'simliklar o'sa oladi.

Okrug berk botiqda joylashganligi tufayli yog'in kam. (133 mm – 360 mm). Daryolari

Surxondaryo To'polondaryo va Qoratog'daryoning qushilishidan vujudga keladi. Amudaryogacha bo'lgan qismida 60 ga yaqin soylar kelib qo'shilishadi. Ularning eng kattalari Toshko'priksoy, Oqqopsoy, Shurchisoy, Quruqsoy, Lalmikorsoy va Lovlovsoylardir.

Sheroboddaryo Amudaryoning o'ng irmog'i, Irg'ali va Qizilsoy daryolarining qushilishidan hosil bo'ladi. Uzunligi 186 km. Okrugda Janubiy Surxon (suv sig'imi 800 mln m^3), Uchqizil (suv sig'imi 165 mln m^3) suv ombori mavjud.

Jinnidaryo Qashqadaryoning birinchi ancha sersuv irmog'i hisoblanib, Hisor tizmasining Oqota, Shertog' cho'qqilaridan boshlanadi. Uzunligi 57 km, suv yig'adigan havzasining maydoni 367 km^2 , qor va muz erishidan tuyinadi.

Tanxozdaryo uzunligi 104 km, suv yig'adigan maydoni 459 km². Daryo Hisor tog'idagi G'ozikuldan boshlanadi. Sarturg'ayirmog'igacha bo'lgan yuqori oqimi Qarankul nomi bilan yuritiladi.

Yakkabog'daryo uzunligi 108 km, havzasining maydoni 1060 km². Daryo Hisor tizmasining janubi – g'arbiy tarmoqlaridan boshlani, Tanxoz daryosiga kelib quyiladi.

G'uzordaryo uzunligi 86 km, havzasining maydoni 3220 km². G'uzordaryo CHaqchar tog'idan boshlanuvchi Kattauru va Kichikuru, O'lmas tog'idan boshlanuvchi irmoqlarni qo'shilishidan vujudga keladi.

To'polondaryo Hisor tog'idagi Hazrati Sulton (4643m) cho'qqisi yaqinidan Qorasuv nomi bilan boshlanib, sungra Tamshush nomini oladi va G'ova irmog'ini qushib olgach To'polondaryo nomini oladi.

Qoratog'daryo - Hisor tizmasining janubiy yonbag'ridan boshlanib, uzunligi 112 km, havzasining maydoni 682 km² daryo qor va muzlarning erishidan tuyinadi.

Sangardak Hisor tog'idan Tegikonor nomi bilan boshlanadi, Qizilsoy irmog'ini qushib olgach Qizilsuv, so'ngra Sangardak nomini oladi. Uzunligi 114 km, havzasining maydoni 948 km² bo'lib, qor va yomg'ir suvlaridan tuyinadi.

Xujaipok Xo'jabo'zborak tog'idan boshlanib, uzunligi 97 km, maydoni 765 km². **Sheroboddaryo** uzunligi 186 km, Amudaryoning o'ng irmog'i. Boysun tizmasining shimoli – g'arbidagi Belao'ta tog'idan boshlanadi.

Surxondaryo okrugi tabiiy geografik rayonlari

1. Termiz – denov tabiiy geografik rayoni
2. Sherobod tabiiy geografik rayoni

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Surxondaryo okrugiga O'zbekistonning qaysi qismi kiradi?
2. Okrug iqlimining asosiy xususiyatlarini belgilang.
3. Okrug qanday tabiiy geografik rayonlarga bo'linadi?

MA'RUZA-20: CHIRCHIQ – OHANGARON OKRUGI

REJA:

1. Okrugning rel'efi
2. Iqlimi
3. Tabiiy geografik rayonlari
4. Daryolari

Tayanch iboralar:

G'arbiy Tyanshan, Piskom tog'lari, Chirchiq va Ohangaron, Chotqol.

Mavzuning maqsadi: Chirchiq – Ohangaron okrugini tabiiy geografik o'rni, chegaralari, iqlimi, tabiiy geografik rayonlari haqida ma'lumot berish.

Muammoli vaziyat: G'arbiy Tyanshan, Piskom tog'lari, Chirchiq va Ohangaron, Chotqol kabi geografik ob'ektlarga ta'rif berish.

Chirchiq – Ohangaron okrugini G'arbiy Tyanshan tog' tizmasining O'zbekiston hududidagi qismi kiradi. Okrug mustaqil tabiiy – geografik o'lka sifatida g'arbda Mirzacho'l okrugini bilan o'ralgan, shimolda, sharqda va janubda uning chegarasi shartli ravishda O'zbekistonning Qozog'iston, Qirg'iziston hamda Tojikiston bilan bo'lgan davlat chegarasiga to'g'ri keladi. Bu chegara shimoli – g'arbda Qorjantog', shimolda Talas Olatog'i, sharqda Piskom

tog'larining o'q qismlari, janubda esa Qurama, Mug'ul tog'larining suvayirg'ich qismlari orqali o'tadi.

Chirchiq – Ohangaron okrugi o'zining geologik rivojlanish tarixi, yer yuzasining tuzulishi va geografik muhitning boshqa xususiyatlari jihatidan Tyanshanь tog' tizimining qolgan qismlaridan farq qiladi. Okrug hududida paleozoy ohaktoshlari, qumtoshlari va slaneslaridan iborat. Ular orasida esa granit, granidiorit va porfir kabi otqindi jinslar ham uchraydi. Tog'larning yonbag'rlarida va quyi etaklarida hamda daryo vodiylarida yosh mezo – kaynazoy yotqiziqlari, paleogen va neogen davr shag'al va gil qatlamlari ham bor.

<i>Muammoli vaziyat:</i> Chirchiq – Ohangaron okrugi iqlimi, uning tabiiy geografik ob'ektlari va asosiy daryolari
--

2. Chirchiq – Ohangaron okrugining iqlim xususiyati Mirzacho'l okrugining iqlimidan keskin farq qiladi: qish sovuq, yoz esa salqin va sernam bo'ladi. Yanvarning o'rtacha harorati – 3° , - 14° S. Qish oylarida shimoliy va shimoliy – sharqiy havo massalari ta'sirida eng past harorat – 32° S dan pastga tushishi mumkin. Okrugda yoz oylarining harorati Mirzacho'l okrugiga nisbatan bir oz past – iyul oyining o'rtacha harorati $20 - 26^{\circ}$ S. eng yuqori harorati esa ayrim joylarda $30 - 40^{\circ}$ S ga etadi. Sovuqsiz kunlarning umumiy soni bir yilda 200 ga boradi.

Yog'in miqdori tog'larning g'arbiy qismida 1000 mm ga etadi, sharqiy yonbag'rida 200 mm, asosiy qismi qish va bahor oylariga tug'ri keladi.

3. Chirchiq – Ohangaron okrugining tabiiy geografik rayonlari

1. Tog'li Chirchiq tabiiy geografik rayoni
2. Yuqori Ohangaron tabiiy geografik rayoni

Daryolari

Asoiy daryolari Chirchiq va Ohangarondir. Chirchiq daryosi Chotqol, Pskom daryolarining qo'shilishidan vujudga keladi. So'ngra o'ng tomondan Ugom, Qizilsuv, Qoraqiya, Oqtosh, Sho'ralisoy, chap tomondan Quramqulsoy, G'alavasoy, Oqsoqotasoy, Parkentsoy, Boshqizilsoy kabi irmoqlarni qo'shib oladi.

Chotqol daryosi Qorag'ulja va Qoraqasmoq daryolarining qushilishidan vujudga keladi, uzunligi 223 km, suv yig'adigan havzasining maydoni 6870 km².

Pskom daryosi Maydontol bilan Og'ayin daryolarining qushilishidan vujudga keladi, uzunligi 70 km, suv sarfi 82,2 m³, maydoni 2840 km².

Chirchiq daryosining eng yirik irmog'i Ugom daryosidir. U Talas Olatog'ining janubiy yonbag'iridan Oqburxon nomi bilan boshlanadi. Uzunligi 70 km, havzasining maydoni 889 km².

Ohangaron tog'li qismida tog' vodiya oqadi. Angren shahridan o'tkach, uning vodiysi kengayadi, keng qayirlar vujudga keladi. Ohangaron daryosining Yakkaarchasoy, Ertoshsoy, Serkaqirildisoy, Dukent, Qarabov, Niyozbosh kabi irmoqlari bor.

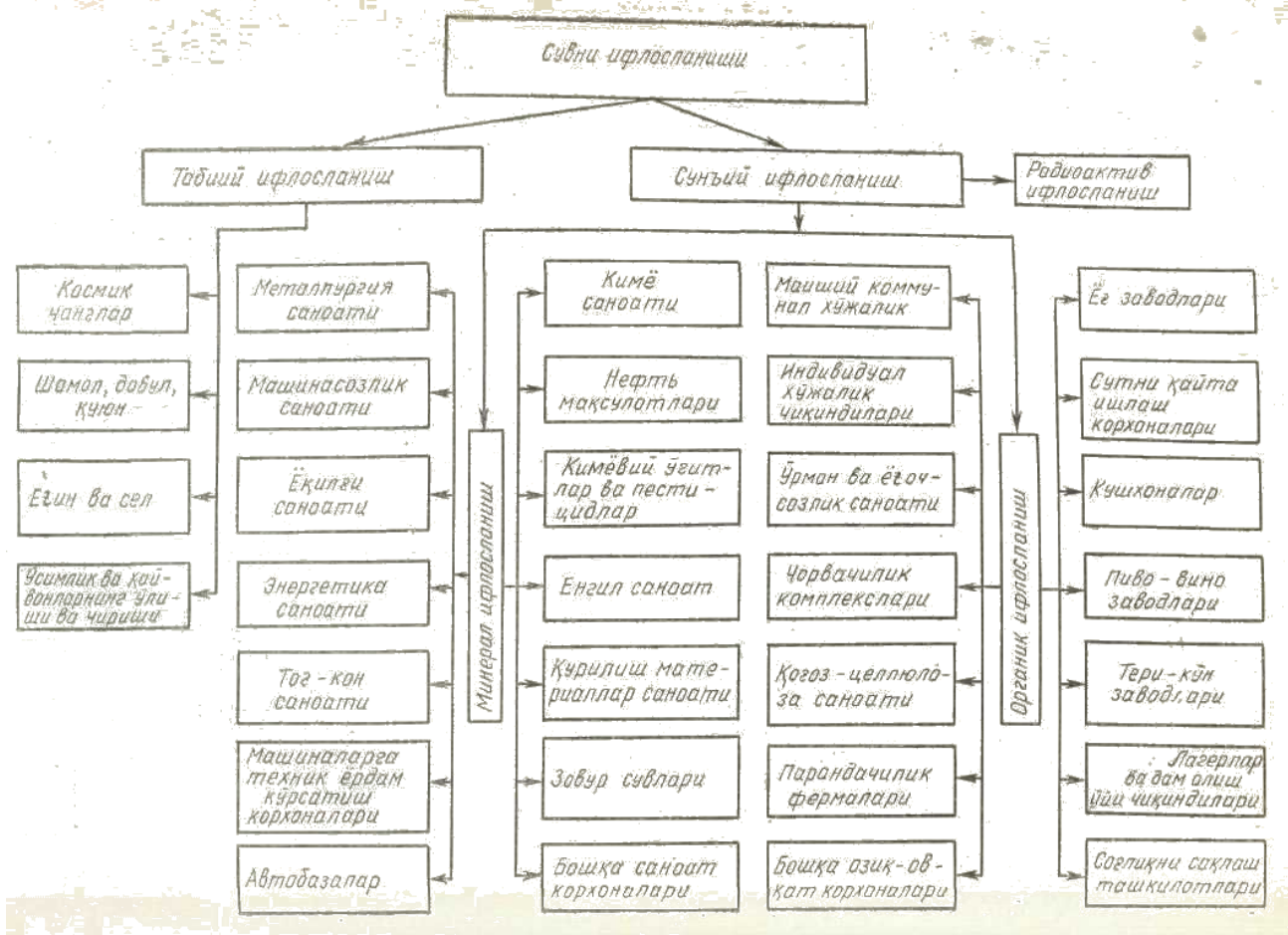
SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. G'arbiy Tyanshan okrugiga O'zbekistonning qaysi qismi kiradi?
2. Okrug iqlimining asosiy xususiyatlarini belgilang.
3. Okrug qanday tabiiy geografik rayonlarga bo'linadi?

ADABIYOTLAR

1. I. A. Karimov O'zbekistonda milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. 1 tom. T., 1996.
2. I. A. Karimov O'zbekiston buyuk kelajak sari. T., 1998.

3. I. A. Karimov O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T., 1997.
4. Qurboniyozov G. O'zbekiston geografiyasi. T., 1997.
5. O'zbekiston Qizil kitobi 1996 yil
6. O'zbekiston Respublikasi «Yer kodeksi», «Davlat yer kadastr» to'g'risida qonun. T.; «Adolat», 1998.
7. Baratov P. O'zbekiston tabiiy geografiyasi
8. Abdullaev X. A. O'zbekiston tuproqlari. T.; 1973.
9. Babushkin A. N., Kogay N. A. Fiziko-geograficheskie rayonirovanie Sredney Azii. Tr. TashGU, - vip.307. T. 1967.
10. Chetirkin V. M. Srednyaya Aziya. Opit kompleksnoy geograficheskoy xarakteristiki i rayonirovaniya. Tashkent, 1960.
11. Babaev A. G. Istoriko-geograficheskiy analiz dinamiki geosistem pustin. Problemi osvoeniya pustin, 1986, №5.
12. Babushkin L. N., Kogay N. A. Fiziko-geograficheskoy rayonirovanie Uzbekskoy SSR. Trudi TashGU, vip.231. – Tashkent, 1964.

5 – rasm. Oʻzbekistonda daryo suvlarini ifloslovchi manbalar.

REJA:

4. Tuproqning turlari
5. Tuproqlarning joylashishi va xususiyatlari
6. Tuproq eroziyasi

Tayanch iboralar:

O'zbekiston tuproqlari, ularning tarqalishi, xususiyatlari, tuproq eroziyasi

Mavzuning maqsadi: O'zbekiston tuproqlari, ularning tarqalishi, xususiyatlari, tuproq eroziyasi haqida ma'lumot berish.

Muammoli vaziyat: O'zbekiston tuproqlari, ularning tarqalishi, chirindi miqdoriga tavsif berish

O'zbekistonning tekisligida tuproqning zonallik xususiyati bo'lganligi uchun cho'lga xos tuproq turlari shakllansa, tog'li qismida balandlik mintaqalanish vujudga kelgan. Tekislikda tuproq xosil bo'lishi sust bo'ladi.

Respublikamiz tekislik qismida ham qoldiq tog'lar, balandliklar, vodiylar, botiqlar mavjud bo'lib, ularda tuproq hosil bo'lish jarayoni bir-biridan farq qiladi. Buning ustiga yilning ko'p qismi issiq, quruk. va seroftob bo'lganligidan tuproq hosil bo'lish jarayoni sust bo'ladi. Yoz qurg'oqchil, harorat yuqori bo'lganligidan mumkin bo'lgan bug'lanish yog'inga nisbatan 15—20 martagacha ortiq bo'lib, tuproq tarkibida har xil tuzlar to'planib, tuproq ko'p joyda sho'rlashgan.

O'zbekistan hududining yer osti suvlari nisbatan chuqur joylashgan tekisliklarida sur-qo'ng'ir, tog' oldi tekisliklari va adirlarda bo'z, tog'larida jigar rang, qung'ir tog'-o'rmon kabi avtomorf tuproq turlari joylashgan. Aksincha, yer osti suvlari yuza bo'lgan joylarda gidromorfli tuproqlar —o'tloq, botqoq, botqoq-o'tloq kabi tuproq

turlari mavjud. Gidromorfli tuproq turlari yana joyning geomorfologik sharoitiga (daryoning quyi qayirlarida) bog'liq holda tog' oldi tekisliklarida ham uchraydi.

O'zbekistonda arid iqlim sharoitida vujudga kelgan sur-qo'ng'ir tusli, taqir, qumli kabi tuproqlarida chirindi miqdori nixoyatda kam bo'lib, tuproqning usti qatlamida 1,0% atrofida mavjud. Bunga asosiy sabab iqlimiy sharoitlarni (yoz issiq, qurg'oqchil bo'lib, uzoq, davom etishligi) noqulayligi tufayli o'simliklarning nixoyatda siyrak o'sishidir.

O'zbekiston hududida yana sug'oriladigan joylarda madaniy sug'oriladigan tuproqlari turi vujudga kelgan. Chunki kishilar ming yillab tuproqni sug'orib, har xil o'g'itlar solib, ishlov berib tabiiy xususiyatlarini o'zgartirib yuborgan. Bunday tuproq turlariga voqa-o'tloq, voqa-o'tloq, voqa-buz kabi tuproqlar kiradi.

O'zbekistonning tekislik-cho'l qismidagi tuproqlarning o'ziga xos tomonlari shundaki, chirindi miqdori kam bo'lishidan tashqari yuqori karbonatli, sho'rlashgan va ba'zi erlarida shurhoklar; mavjud. Respublika cho'l qismi tuprog'ining 40% sur-qung'ir tusli tuproqda, 36% qumlarga, 5,4% taqirli tuproqqa, 3,18% :Qumli chul tuproqda, 3,8% shurxokka, 0,5% taqirlarga tug'ri keladi.

Demak, O'zbekistonning cho'l, qismida eng ko'p tarqalgan tuproq bu sur-qung'ir tuproq turidir. Bu tuproq turi respublika yer fondining 25—30% ni ishg'ol qilib, asosan bur, paleogen, neogen davrlarining qumtosh, gil, mergel', oxaktosh va qadimiy prolyuvial, ellyuvial yotqiziklarda tashkil topgan. Sur-qungir tuproqlar Ustyurt platosi, Qizilqumdagi qoldiq tog' etaklari va balandliklari, Qarshi, Malik cho'llaridagi qoldiq tog' etaklarida joylashgan.

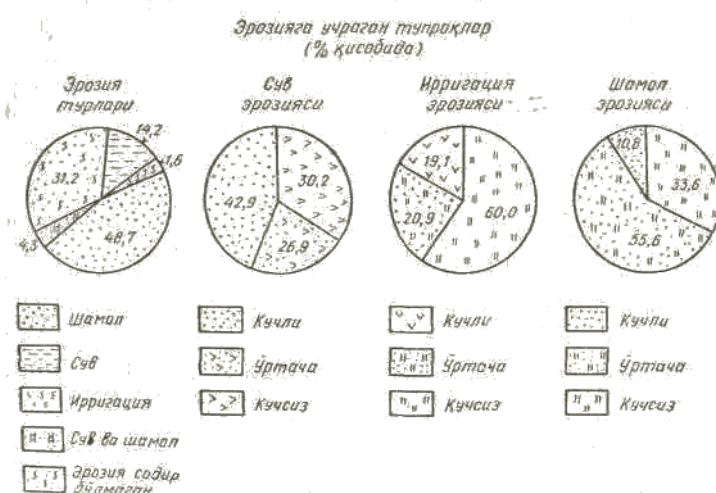
Sur-qunrir tuproq; tarkibida chirindi miqdori kam bo'lib, ustki qatlamida gumusning miqdori 0,3—0,77% gacha boradi. Sur - tuproq shurtang bo'lib, uning tarkibida kaltsiy karbonat ko'p.

Respublika er maydonini 75 %ni tekisliklar tashkil etadi. Ular Respublikaning markazi, shimoliy g'arbi bo'yi, vohalar va vodiylaridir. Respublika hududida tekislikning katta maydonini egallashi O'zbekiston dehqonchiligiga keng miqyosida foydalanishga va tekisliklarda tog'li erlarga qaraganda transport va boshqa texnika vositalaridan foydalanish ancha qulay.

O'zbekiston yer resurslari bu muhim ishlab chiqarish vositasi hisoblanadi. O'zbekiston yer fondida 40 mln gektardan ortiq maydonni eallaydi. Undan 8-9 % maydoni yoki 4 mln dan ortiq yer dehqonchilikda foydalaniladi, yer maydoni 48-52 % yaylov sifatida foydalaniladi.

Suboriladigan erlarni asosiy qismi cho'l mintaqasiga to'g'ri keladi. O'zbekistonning och tipik bo'z tuproqlari dengiz yuzidan 500 m balandlikda uchraydi, ular ko'proq sho'rlaydi, yilda sho'rini yuvish talab etiladi. Bu joylar asosan Mirzacho'l, Qarshi, Jizzax, Sherobod, G'arbiy Farg'ona va boshqa yerlardir. Tekisliklarda nam yaqin yerlarda o'tloq botqoq tuproqlar uchraydi. Adirlarda bo'z tuproq, cho'l, qumoq qo'ng'ir tuproqlar tarqalgan. Qizilqum va boshqa cho'llarda qum va qumoq tuproqlar ko'pdir. Tog'larda jigarrang, qo'ng'ir, o'tloqi dasht tuproqlardir. Har bir yerning xususiyatiga qarab tuproq meliorativ holatini yaxshilab borish va tuproqni baholash - yer kadastri ishlarini tezlashtirishni taqozo etadi.

Muammoli vaziyat:O'zbekiston tuproqlarining xususiyatlari,

6-rasm. Eroziyaga uchragan tuproqlar (% xisobida)

Respublikamizdagi lalmi yerning 20 foizi xavfli darajada eroziyaga, xususan suv eroziyasiga duchor bo'lgan (17-raem). Bunga asosiy sabab o'tloq va yaylovlardan chorvachilikda notug'ri foydalanish, erlarni tug'ri haydash, yonbagirlari qiya bo'lgan joylarga bir yillik ekinlar ekish, o'rmonlarga nisbatan notug'ri munosabatda bo'lish kabilar sababchidir.

O'zbekiston yer fondining eng ko'p qismi (26,5—27,0 mln. gektari) yaylovlarga tug'ri keladi. Yaylovlarning 42,0% sur-qung'ir tuproqlar joylashgan yerlarga, 50% qumli, qumoq, o'tloq va buo' tuproqlarga, 8% esa boshqa tuproqlarga tug'ri keladi. Lekin so'nggi yillarda yaylovlardan notug'ri foydalanish (surunkasiga bir joyda mol boqish, tik yonbag'irlarni notug'ri haydash, daraxtlarni betartib kesish, geologik - qidiruv ishlari, yul qurish, gaz va boshqa quvurlar yotqizish va boshq.) tufayli yaylovlar sifati yomonlashib, qumlar ko'chib, qayta cho'llashmoqda, tuppoq eroziyaga uchramoqda. Ma'lumotlarga kura respublika yaylovlarining 27 foizining sifati o'zgarib ketgan.

O'zbekistonda sug'oriladigan erlarining 722 ming gektari irrigasion (sug'orilma) eroziyaga uchragan. Bundan tashqari 700 ming ga lalmikor yerlar ham suv eroziyasiga duchor bo'lgan.

Sug'orish eroziyasi asosan nishab yerlarni ko'p suv oqizib, qarovsiz qoldirish oqibatida vujudga kelsa, lalmi yerlardagi eroziya tik yonbag'irlarni notug'ri haydab, bir yillik ekin ekish tufayli vujudga keladi.

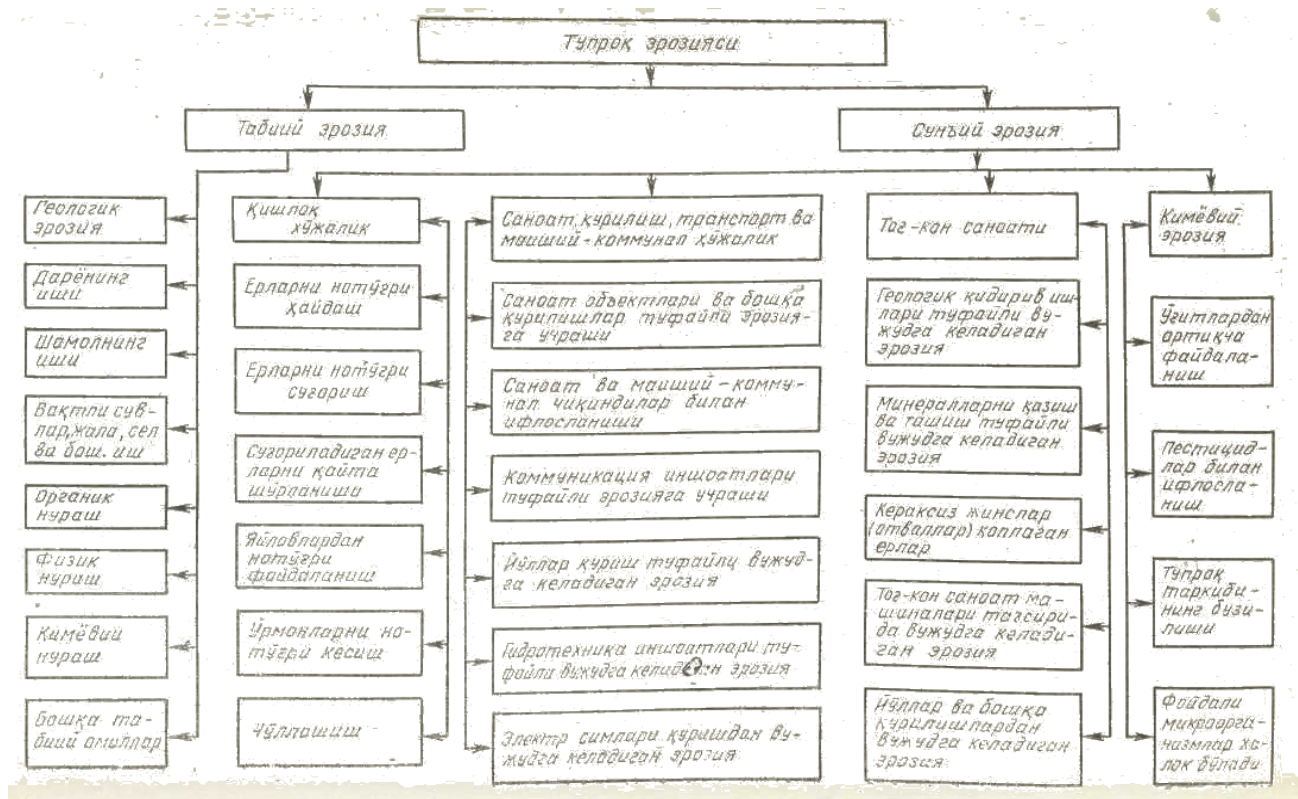
Respublikamizda 0,6 mln. gektar maydon shamol, eroziyasidan zarar ko'rmoqda. Shamol eroziyasi ayniqsa Farg'ona, Zarafshon vodiysida, Mirzacho'lda, Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida kuchli. Shamol eroziyasi tufayli tuproqning eng ustki hosildor qatlami zarar ko'radi, ya'ni uchirib ketadi, oqibatda tuproq hosildorligi keskin kamayadi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

8. O'zbekiston tuproqlari, ularning tarqalishi va chirindi miqdori qancha?
9. O'zbekiston tuproqlarining xususiyatlarini aniqlang.
10. Tuproq eroziyasini oldini olish uchun qanday ishlar amalga oshiriladi?
11. O'zbekiston yer resurslaridan qishloq xo'jaligida foydalanishda qaysi tuproq turi ko'p maydonni egallaydi?
12. O'zbekistonda tuproq eroziyasini qaysi turi ustunlik qiladi? Sababini tushuntirib bering.
13. Qanday joylarda tuproq shurlashadi va unga qarshi qanday choralar ko'riladi?
14. Nima uchun va qanday omillar ta'sirida tuproq ifloslanadi?

Quyidagi topshiriqlarni bajaring:

Daftaringizga O'zbekiston tuproq xaritasidan foydalanib tuproq turlarini va tarqalishini yozing.

7 – rasm. Tuproq eroziyasi va uning ifloslanishi.

MA'RUZA-8: O'ZBEKISTONNING O'SIMLIKLARI

REJA:

Kirish

4. O'zbekistonda o'sadigan o'simliklar.
5. Noyob va dorivor o'simliklar
6. "O'zbekiston qizil kitobi" ga kiritilgan o'simliklar

Tayanch iboralar:

O'zbekistonda o'sadigan o'simliklar qoplami, noyob va dorivor o'simliklari, "O'zbekiston qizil kitobi"

Mavzuning maqsadi: O'zbekistonda o'sadigan o'simliklar qoplami, noyob va dorivor o'simliklari, "O'zbekiston qizil kitobi" haqida ma'lumot berish.

Muammoli vaziyat: O'zbekistonda o'sadigan o'simliklar qoplami, noyob va dorivor o'simliklarning ruyxatini tuzish

O'simliklari O'zbekiston hududining kattaligi, tabiiy sharoitining hamma qismida bir xil emasligi, uning o'simlik qoplamiga ham ta'sir etgan. Tabiiy-geografik sharoitga bog'liq holda o'simlik turlari respublika tekislik-cho'l qismidan uning tog'li qismi tomon o'zgarib boradi.

O'zbekiston hududining ko'pchilik qismidagi tabiiy sharoitning o'simliklar o'sishi uchun noqulay bo'lishiga qaramay (yozi issiq, quruq, seroftob, qishi nisbatan sovuq) o'simliklarning 120 oilaga mansub bo'lgan 3700 turi mavjud. Vaxolanki, Qrim yarim orolida 2000, Uzoq SHarqda 1966, Oltoyda esa 1787 o'simlik turi bor.

O'zbekiston hududida o'simliklar uning geomorfologik tuzilishiga bog'liq holda quyidan yuqoriga ko'tarilgan sari o'zgarib boradi.

Biz respublika o'simliklarning balandlik mintaqa buyicha o'zgarishini K. 3. Zokirov taqdim etgan quyidagi mintaqalanish buyicha beramiz: cho'l, adir, tog' va yaylov.

Har bir balandlik mintaqa o'simligi o'sha hudud geomorfologik tuzilishiga, iqlimiy xususiyatlariga, tuproq qoplamiga bog'lik holda sharoitga moslashgandir. Agar respublika tog'li qismida o'simlik qoplami rel'efga (tog' yonbag'rining qiyaligiga, quyoshga nisbatan holatiga, tog' jinsiga va boshqalar) bog'liq. holda joylashsa, tekislik qismida eng avvalo tuproqning mexanik tarkibiga, qay darajada shurlashganligiga, yer osti suviga, iqlimiga bog'liq holda joylashadi.

Cho'l mintaqasi. Bu mintaqa O'zbekistonning tekisligining 400—500 m. balandlikkacha bo'lgan qismini o'z ichiga oladi va respublika yer maydonining 70% ni ishg'ol qiladi. Cho'l mintaqasiga O'zbekistonning Qizilqum, Qarshi, Mirzacho'l kabi cho'llari, Markaziy Farg'ona, Ustyurt, Quyi Amudaryo, Quyi Zarafshon va Quyi Surxondaryo kabi regionlari kiradi.

Cho'l mintaqasining yozi quruq, jazirama, seroftob, yog'inga nisbatan mumkin bo'lgan bug'lanish ko'p, qishi esa shu geografik kenglikda joylashgan O'rta dengiz atrofidagi mamlakatlarga nisbatan sovuq. Bu mintaqada yog'in miqdori kam bo'lib, uning g'arbiy qismida 80—100 mm, sharqida 250—300 mm, tog' oldi qismlarida esa 300—350 mm. ga etadi. Aksincha, mumkin bo'lgan bug'lanish g'arbida 1000—2000 mm, qolgan qismlarida 1000 mm atrofida: O'simlik resurslari har bir o'simlik mintaqasida har xil tarqalgandir. Qumloq yerlardan yaylov sifatida foydalaniladi. Ulardan 3-5 s dan ko'k massa olish mumkin. Adir yaylovlarida esa ko'proq 8-10 s ko'k olish mumkin.

Tog'larda xashak zaxirasi ortiqdir, gektaridan 15-19 s olish mumkin. Bu yerda yozda echki, yirik shoxli mollar boqiladi. O'simlik turlari 90 % chorva mollar uchun oziqadir. O'simlik resurslari yaylovdan tashqari yovvoyi mevalardan tog' olchasi, bodom, pista, olma va boshqalar tog'li va tog' oldi yerlarida ko'p tarqalgan. Tog'larda shifobaxsh o'simliklar ham ko'p.

<i>Muammoli vaziyat:</i> “O'zbekiston qizil kitobi”ga kiritilgan o'simliklarni xaritaga tushirish
--

sassiqquvray, pushti, qung'irgul, bir oz qurg'oqchil joylarda chayir, shuvoq, betaga, tikonli astragal butasi o'sadi.

Yaylov balandlik mintaqasining yuqori qismida (3500 m. dan yuqorida) al'p o'tloqlari uchraydi. Al'p o'tloqlari subal'p o'tloqlaridan past bo'lib, yer bag'irlab o'sishi bilan farqlanadi. Namgarchilik bo'lgan yerlarda tung'izsirt (kobreziya) o'tining bir necha turlari, gunafsha, qoqio't, yulduzut, sariq, ayiqtovon, yovvoyi kuknori kabilar usadi. Qurg'oqchil, toshloq, yerlarda qiziltikon, toshyog'ar, astragal kabi o'simliklar uchraydi.

Yaylov balandlik mintaqasining eng baland qismida doimiy qor va muzliklar; hamda qoyalar mavjud bo'lgan qismini esa nival mintaqacha ishg'ol qilib, o'simlik deyarli uchramaydi.. Faqat qoyalar orasidagi pastqam joylarda astragal, toshyog'ar kabi o'simliklar o'sadi, xolos.

O'SIMLIK RESURSLARI VA ULARNI MUHOFAZA QILISH

O'zbekiston o'simlik resurslarining ahamiyati juda kattadir. Eng avvalo o'simliklar ham saqlovchi, daryo suvini bir me'yorda saqlab turuvchi, tuproq eroziyasi oldini oluvchi, qumlarni mustahkamlovchi

hamda havoni toza saqlab turuvchi muhim omil bo'lish bilan birga kishilarga dam olib, hordiq chiqarib, estetik zavq ham beradi.

O'zbekiston o'simliklari chorvachilikni rivojlantiruvchi yaylov va em-xashak manbai. Respublika o'simliklarining 90% ga yaqini em-xashak uchun yaroqli. Hatto cho'l mintaqasidagi yaylovlarning hosildorligi gektariga 3—5 sentnerni (xashak hisobida) tashkil etadi. Toshloqli cho'llarda va Ustyurtdagi yaylovlarning hosildorligi gektariga 2—4 s. bo'lsa, shurxokli cho'llarda esa 2—3! sentnerni tashkil etadi.

O'zbekistonning adir balandlik mintaqasida o'usimliklar qalin o'sib, hosildorligi gektariga 8—10 s. gacha boradi. Bu mintaqada chorvachilik uchun yil buyi yaylov hisoblanadi. Ayniqsa efemer, efemeroid, efemeroid-shuvoq, bug'doyiq, taktak (yovvoyi arpa), chalov kabi baland buyli o'tlardan yil buyi chorva mol-lari uchun yaylov sifatida foydalanishdan tashqari pichan xam (gektaridan 4—6 sentnergacha) tayyorlash mumkin.

Tog' balandlik mintaqasidan yozgi va kuzgi yaylov sifatida hamda pichan tayorlashda foydalaniladi. Chunki bu mintaqada buyi 90—100 sm gacha bo'lgan xar xil utlar qalin o'sib, hosildorligi gektaridan 15—20 s. gacha borishi mumkin. Ayniqsa bug'doyiq, javdar, taktak (yovvoyi arpa), tariqbosh, chalov kabi o'simliklar eng muhim yaylov va em-xashak manbaidir. Lekin tog' mintaqasida rel'efining noqulayligi tufayli o'sha pichanzorlarni mexanizm yordamida o'rib olishni ancha qiyinlashadi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

4. O'zbekistonda qanday o'simliklar o'sadi

5. Noyob va dorivor o'simliklar qaysilar
6. "O'zbekiston qizil kitobi"ga kiritilgan o'simliklar nomini ayting

Quyidagi topshiriqlarni bajaring:

Daftaringizga "O'zbekiston qizil kitobi"ga kiritilgan o'simliklarni yozing.

MA'RUZA-9: O'ZBEKISTONNING HAYVONLARI

REJA:

Kirish

4. O'zbekistonning hayvonot olami
5. Kamayib ketayotgan hayvonlar
6. "O'zbekiston qizil kitobi" ga kiritilgan hayvonlar

Tayanch iboralar:

O'zbekiston O'zbekistonning hayvonot olami, kamayib ketayotgan hayvonlar, "O'zbekiston qizil kitobi" ga kiritilgan hayvonlar

Mavzuning maqsadi: O'zbekistonning hayvonot olami, kamayib ketayotgan hayvonlar, "O'zbekiston qizil kitobi" ga kiritilgan hayvonlar haqida ma'lumot berish.

Muammoli vaziyat: O'zbekiston hayvonot olamini, ularni tarqalishini zoogeografik xaritadan o'rganish

Hayvonot dunyosi. O'zbekistonda hayvonlardan sut emizuvchilarni 97 turi uchraydi. Ulardan jayron, sayg'oq, burama shoxli tog' echkisi, Buxoro bug'usi va boshqalar "Qizil kitob"ga kiritilgan. Hayvonlarning ba'zilari ovlanadi, shulardan terisi uchun tulki, chiyabo'ri, bo'rsiq va boshqalar ovlanadi. 1950 yildan boshlab ondatralar tayyorlanmoqda. Ularni daryo bo'ylarida suvli joylarda ko'paytirilmoqda. O'zbekistonda 60 xilga yaqin qush ovlanadi.

O'zbekistan hayvonlari tabiatning harakatchan unsuri hisoblanib, geografik muxitning ajralmas bir qismi sifatida respublikamiz landshafti tarkibiga kiradi.

O'zbekiston hududining kattaligi, tabiati hamda rivojlanish tarixi uning hamma qismida bir xil emasligi, shuningdek, kishilarning xujalik faoliyati hayvonlarning tarkibi va geografik tarqalishiga ta'sir etgan. Buning ustiga O'zbekiston hududini 71% ni tashkil etgan chulli qismida hayvonlar yozning jazirama, davomli quruq kunlariga, suvsizlikka, kuchib-yuruvchi qumlarga moslashgan.

O'zbekiston faunasining o'ziga xos tomoni shundayki, uning turlari ko'p bo'lib, sutemizuvchilarning 97 turi, sudralib yuruvchilarning 57 turi, qushlarning 410 turi mavjud.

O'zbekiston hayvonlari paleoarktika zoogeografi oblastning Markaziy Osiyo kichik oblastiga kiradi. Respublika hayvonot dunyosi juda qadimiyligi bilan ajralib turadi. Ba'zi hayvon turlari respublika hududining o'zida paydo bo'lsa, ba'zi turlari Turkistonning boshqa joylaridan o'tgan. O'zbekiston hududida paydo bo'lgan hayvon turlariga ingichka barmoqli yumronqoziq, ko'k sug'ur, Bobrinskiy qushoyog'i, xujasavdogar, qum bug'ma iloni, Turkiston gekkoni, Turkiston agamasi, katta kurakburun baliqlar, Orol shipi va boshqalar kirib, ular boshqa joylarda deyarli uchraymaydi.

O'zbekistondagi ba'zi hayvon turlari, chunonchi katta qumsichqon, tamaris qumsichqoni, kichik qushyooq, qung'ir yumronqoziq, antilopa, sayg'oq, korsak, qora sassiqquzan, olakuzan, yovvoyi mushuk manul (dala mushugi) kabi hayvonlar Qozog'iston tekisliklaridan kirib kelgan. Jayron, barxon mushugi, qorakol Old Osiyo va Shimoliy Afrika

cho'llaridagi xayvonlarga aloqasi bor. Burama shoxli echki, qunduz, afg'on dala sichqoni, mayna kabi hayvonlar esa Afg'oniston faunasiga xosdir. O'zbekiston tog'larida yashovchi Himoliy ulari, Tibet Quzg'uni, Sibir echkisi, ilvirs Markaziy Osiyodan kirib kelgan.

O'zbekiston hududida yashovchi sirtlon, chnyaburi, kobra (kuz-oynakli ilon) kabi hayvon turlari Hindistondan kirib kelsa, oq sichqon va qung'ir ayiq Evropaning shimoli uchun xosdir.

O'zbekiston tabiati xilma-xil bulib, uning chul qismida bir xil tabiiy muhit mavjud bo'lsa, tuqaylarda ikkinchi xil, adir va tog'larda yana boshqacha muhit vujudga kelgan. Binobarin, o'sha tabiiy sharoitga bog'liq holda chulga, tuqayga, voxaga, adirga, tog'da, yaylovga moslashgan hayvonlar yashaydi.

Cho'l hayvonlari. Cho'l hayvonlari uzoq davom etgan quruq, jazirama yozga, qumli, shurxok, gilli, toshloq sharoitga moslashgan. Shu sababli ba'zi xayvonlar uzok, davom etgan qurg'oqchil, nihoyatda issiqda, yozga chidamli bo'lib, umrida suv iste'mol qilmay o'simliklar tarkibidagi namlik bilan cheklansa, (yumronqoziqlar, qushoyoqlar, kursichqon) ba'zilar, chunonchi oqquyruq, jayron chopqir bo'lib, uzoqdagi suvloqlardan foydalanadi.

O'zbekistonda 3000 dan ortiq zaxarli ilonlar farmasevtika maqsadlarida ishlatiladi. Shulardan qulvor ilon, ko'k ilon, charxilon, qorailon, va ko'zoynakli ilonlarni cho'l va tog' etaklaridan ovlanadi, hattoki, Toshkent va Jizzaxdagi maxsus ilon xonalarda zaxarli ilonlarni ko'paytiriladi. Ularni zaxarlari juda qimmat turadi.

<i>Muammoli vaziyat:</i> Kamayib ketayotgan hayvonlar, "O'zbekiston qizil kitobi" ga kiritilgan hayvonlarni ruyxatini tuzish
--

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

7. O'zbekistonning hayvonot olamini o'rganish.
8. Kamayib ketayotgan hayvonlar ruyxatini tuzing
9. "O'zbekiston qizil kitobi" ga kiritilgan hayvonlarni aniqlang.
10. O'zbekiston hayvonlarining xalq xujaligidagi ahamiyati nimalardan iborat?
11. Nima uchun va qanday sabablarga ko'ra O'zbekistonda yashovchi ba'zi hayvon turlari kamayib, noyob turga, ba'zilari esa butunlay yo'q qilingan?
12. Nima uchun O'zbekiston «Qizil kitobi» tashkil etildi? «Qizil kitob»ga kirgan eng muhim hayvon turlarini ruyxatini tuzib chiqing.

Quyidagi topshiriqlarni bajaring:

Daftaringizga O'zbekiston tabiatini muxofaza qilish organlari tomonidan qo'riqlanadigan hayvonlarni xaritaga tushirish.

MA'RUZA-10: O'ZBEKISTON TABIIY BOYLIKLARI

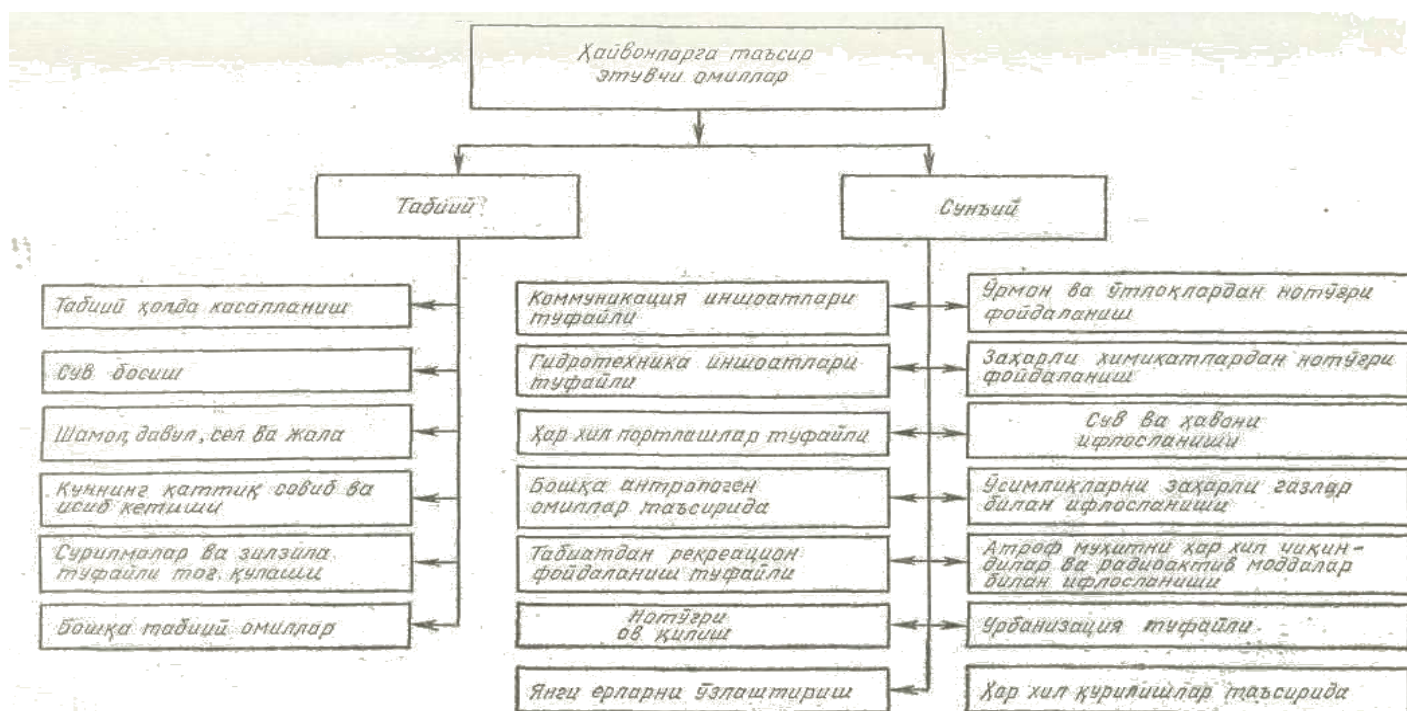
REJA:

Kirish

4. Tabiiy boyliklari va ulardan oqilona foydalanish
5. Tabiiy boyliklarni muhofaza qilish
6. Qo'riqxonalar, milliy bog' va buyurtmalar

Tayanch iboralar:

O'zbekistonni tabiiy boyliklari va ulardan oqilona foydalanish, tabiiy boyliklarni muhofaza qilish, qo'riqxonalar, milliy bog' va buyurtmalar

22- расм. Ҳайвонларга таъсир этувчи омиллар.

8 – расм. Hayvonlarga ta'sir etuvchi omillar

Mavzuning maqsadi: O'zbekistonni tabiiy boyliklari va ulardan oqilona foydalanish, tabiiy boyliklarni muhofaza qilish, qo'riqxonalar, milliy bog' va buyurtmalar haqida ma'lumot berish.

Muammoli vaziyat: O'zbekistonni tabiiy boyliklari va ulardan oqilona foydalanish, tabiiy boyliklarni muhofaza qilish

O'ZBEKISTON TABIIY BOYLIKLARINI MUXOFAZA QILISH

Tabiat va inson orasidagi munosabatlar azaldan xammani qiziqtirib kelayotgan eng muhim muammolardan biri xisoblanadi. Ayniqsa, sanoat va transportning tez usishi, aholining kupayishi va urbanizasiyasi, qishlok, xujalik ishlab chiqarishini kimyolashtirish, yerlarni betartib, rejasiz o'zlashtirish, suv boyliklaridan xujasizlarcha foydalanish bir tomondan respublika boyliklaridan kuproq foydalanishga imkoniyat bersa, ikkinchi tomondan atrof-muhitga salbiy ta'sir etib, uning dastlabki tabiiy muvozanatini buzilishiga olib kelmoqda. Natijada respublika havo va suvi ifloslanmoqda, tuproq eroziyasi tezlashmoqda, usimlik va hayvonlarning ba'zi turlari kamayib yoki yuqolib ketmoqda, tabiiy yodgorliklar shikastlanmoqda. Binobarin, O'zbekiston tabiatini qo'riqlash masalasi respublika uchun zarur bulgan tabiiy boyliklarni — tuproqni eroziyadan saqlash, usimlik va hayvonot dunyosini muhofaza qilish, suv va havoni toza saqlash, xushmanzara joylarni va tabiatning ajoyib yodgorliklarini uz holicha saqlash kabilarni o'z ichiga oladi.

Agar atmosfera va suv boyliklari pokiza saqlanmasa, tuproqning eroziyaga uchrashi va ifloslanishiga chek quyilmasa, usimlik va hayvon turlarini kamayib ketishining oldi olinmasa xalq xujaligi juda katta zarar kuradi, aholi salomatligiga salbiy ta'sir etib, naslimiz buziladi, oqibat natijada ulkamizni kelajak avlodga «qashshoqlashgan»holda meros kilib qoldiramiz.

O'zbekistonda tabiiy boyliklardan foydalanish uziga xos xususiyatga ega. Chunki respublika axrlisining 90% atrofida gisi voxalarda joylashgan. Buning ustiga O'zbekistonning asosiy shaharlari, qishloqlari, zavod-fabrikalari, suroriladigan erlari, paxta dalalari xam

vohalarda joylashgan. Natijada vohalar (Toshkent-Mirzachul, Farg'ona, Zarafshon, Surxondaryo, Qashqadaryo, Quyi Amudaryo vohalari) sanoat, maishiy-kommunal cho'kindilari va qishloq, xujalikda ishlatilgan kimyoviy moddalar bilan ifloslangan.

O'zbekiston xududining katta qismini ishg'ol qilgan cho'l va tog'lari hozir tezkorlik bilan o'zlashtirilmoqda. SHu tufayli o'sha joylarda tabiatni muxofazasiga alohida e'tibor bermasak tabiat muvozanati buzilib, tabiiy boyliklarning holati yomonlashib, ba'zi tabiat unsurlari kamyob bo'lib o'sadi. Bunga ilgari O'zbekiston cho'llarida kun yashaydigan xongul, tog'larida gala-gala yashaydigan kakliklar, qir va tog'larda o'suvchi lolalarni noyob turga aylanib ketganligi yaqqol, misoldir.

O'zbekiston tabiatini muhofaza qilishning chora - tadbirlari va asosiy yunalishlari. O'zbekiston tabiatini muxofaza qilish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish uchun:

- - O'zbekiston hududida atrof - muxit ifloslanishining oldini olish, ekologik vaziyat eng yomon mintaq va shaharlarda muhit holatini tubdan yaxshilashga erishish, aholi salomatligi uchun o'ta xavfli moddalar miqdorini yul quyiladigan darajaga tushirishni ta'minlash;
- tabiiy resurslarning iste'molini barcha bug'inlarida, extiyot qilib, tejab, sanoatning kam chiqindili texnologiyasini joriy etib, chiqindisiz kompleks ishlab chiqarishga o'tish;
- korxonalarda xom ashyoni tejab, ulardan kompleks foydalanish, ishlab chiqarish va iste'mol chiqindilarini qayta ishlash maqsadida eski dastgohlarni yangiz amonaviy dastgoxlar bilan almashtirishga erishish;

- ishlab chiqarish kuchlarining tabiatni muhofaza qilish qoidalariga asoslanib joylashtirish;
- tabiiy muhitning xolati va ifloslanishini ekologik nazorat ostiga olib, kuzatishning yagona avtomatlashgan tartibini yaratish;
- tabiat unsurlari barcha turlarining tabiiy xususiyatlari va rang-barangligini uz xolicha saklashga erishish;
- tabiiy yodgorliklarni hisobga olish va ularning, o'z holicha saqlashga erishish;
- aholi orasida, ayniqsa, bog'chalarda, o'rta va oliy o'quv yurtlarida tabiatni muhofaza qilishga qaratilgan ta'lim va tarbiyani kuchaytirish;
- tabiatni ifloslanishidan kelib chik.ayotgan salbiy oqibatlarni, ayniqsa, kishilarning salomatligiga ta'sirini chuqur o'rganib, uning oldini olish choralarini zudlik bilan ishlab chiqish;
- xalq xujaligi rahbarlari va mutaxassislariga tabiatni muhofaza qilish ta'limini berishga aloxida e'tiborni kuchaytirish maqsadida soha malakasini oshirish institutlarida «tabiatdan oqilona foydalanish va muxofaza qilish» mavzusi buyicha kurslar tashkil qilish;
- ifloslantiruvchi moddalarni tabiatga chiqarishga yul qo'yilgan darajadan oshirilganligi xamda tabiiy boyliklardan samarasiz foydalanganligi uchun korxonalar, tashkilotlar, birlashmalar, xo'jaliklar va boshqa tashkilotlardan jarima olish. Aksincha, tabiatni muxofaza qilish qonunlariga rioya qilgan korxona va tashkilotlarni rag'batlantirish tartibini amalga oshirish.

- keng xalq ommasini tabiatni muhofaza qilish ishidan xabardor etish va unga jalb etish maqsadida radio, oynaijahon, ro'znoma va oynomalarda muntazam targ'ibot ishlarini kuchaytirish.

O'zbekiston atmosferasini toza saqlash uchun quyidagi chora-tadbirlarni ko'rish va amalga oshirish kerak:

Yaqin yillarda Toshkent, Chirchiq, Navoiy, Farg'ona, Angren, Olmaliq, Andijon, Quqon, Namangan, Bekobod kabi shaharlarda va boshqa hududlarda noqulay vaziyatlarni yuzaga keltirayotgankorxonalarni chiqindilarini tartibga solish.

O'zbekiston juda katta mineral boyliklarga ega oltin, mis, molibden, volpfram, qo'rg'oshin va rux, tabiiy gaz qimmatbaho toshlar jihatidan jahonda birinchi o'rinlarda turadi. Bundan tashqari fosforit, tuz, oltingugurt, alyuminiy xom ashyosi pardoqlash va qurilish materiallarining katta zaxirasi mavjud.

O'zbekiston yoqilg'i balansida aktiv regionlardan hisoblanadi. Gaz va neft boyliklari ko'p erda uchraydi. Shimoliy So'x, Janubiy Olamushuk, Polvontosh, Chimyon, Sho'rsuv, Mingbuloq konlari bor. Ularda neft va gaz qazib olinadi. Bu konlar ko'pchiligi antiklinal tuzilishga ega bo'lib, yura-neogen va paleogen yotqiziqlarda joylashgandir. Neft yana Surxon vodiysida Amudaryo, Xovdog', Kashtog' va boshqa erlardan olinadi. Bu konlarning nefti og'ir, tarkibida oltingurut ko'pdir.

Buxoro va Qashqadaryo regionlarida gaz konlari ko'p. Sho'rtan, Zevarda, Muborak, Uchqir, Jarqoq gaz konlari keyingi vaqtda katta istiqbolga ega bo'lgan Ko'kdumaloq gazi ishga tushirildi. Qidirib topilgan tabiiy gaz Respublikaning 35 yil, neft esa 30 yil ehtiyojini qoplaydi. Chunki u 2 trln metr kub gaz zaxirasiga egadir. O'zbekiston

tabiiy gaz bo'yicha MDH va Rossiya va Turkmanistondan keyin 3-o'rinda turadi.

O'zbekiston katta ko'mir zahiralariga ega bo'lib, Markaziy Osiyoda 2-o'rinda turadi. Bu konlar Toshkent viloyatida Angren, Surxondaryoda, Sharg'un va Boysun konlaridir. Shular ichida Angren koni ahamiyati katta bo'lib, uni ochiq usulda qazish imkoniyatiga ega hamda bu kon Toshkent industrial regioniga yaqin bo'lishi va nihoyat ko'mir qatlamlar orasida xo'jalik ahamiyatiga ega bo'lgan gil, kaolin, qum, bentanit, slanes va boshqa turli jinslar uchraydi. Shuning uchun Angren ko'mir konining ahamiyati katta.

Rudali resurslar. O'zbekiston xilma xil rudali boyliklarga ega temir koni Sulton Uvays tog'larida uchraydi, temir tarkibida nikel, kobalt, brom, platina va boshqa ma'danlar uchraydi. Temir yana Nurota, Chotqol tog'larida ham uchraydi. Ulardan hozir qazib olinmayapti.

O'zbekistonda marganesning bir nechta konlari bor. Ular Zarafshon, Korjontov va Morguzar tog'larida topilgan.

O'zbekiston rangdor metallarga boy. Mis zaxirasi bo'yicha Qozog'iston va Rossiyadan keyin uchinchi o'rinda turadi. Mis konlari Olmaliqda qazib olinadi. Polimetall konlari Surxondaryo viloyatida, Nurota, Qurama tizmalarida uchraydi. O'zbekistonda qiyin eriydigan metallardan mobilden rudasi ko'plar Nurota, Zirabuloq, Qoratepa toblarida joylashgan. Yana volfram konlari G'arbiy Tyanshanda, Sargardon va boshqa joylarda uchraydi. Hozir asosan ingichka va Qo'ytosh konlaridan molibden olinmoqda.

<i>Muammoli vaziyat:</i> O'zbekistonni qo'riqxonalari , milliy bog' va buyurtmalari haqida ma'lumot to'plash
--

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

4. O'zbekistonda qanday tabiiy boyliklar mavjud?
5. Tabiiy boyliklarni muhofaza qilish uchun qanday ishlar amalga oshirilmoqda?
6. O'zbekistonda qanday qo'riqxonalar, milliy bog' va buyurtmalar tashkil etilgan?

sardobalar, Oqchop soyligidagi Abdullabandim (suv ombori) krl-diqlari yaqqol misoldir.

Lekin Uzbekiston tabiiyot yodgorliklarini xisobga olish bo-rasidagi ishlar-endi boshlandi, binabarin, bundan buen jamoatchilik kuchi bilan tabiat yodgorliklarini xisobga olib, uni tark.alish xaritasini tuzib, ximoya ostiga olish kerak. Shuning-dek, ajoyib tabiat yodgorliklarini xisobga oluvchi O'zbekiston «Ko'k kitob»ini tuzish vaqti keldi.

Savol va topshiriqlar

13. Nima sababdan O'zbekiston tabiatini muhofaza qilish muammosi yuzaga keldi?
14. O'zbekiston tabiiy resurslariga nimalar kiradi va ular qanday guruxlarga bo'linadi?
15. O'zbekiston tabiatini ifloslovchi asosiy manbalarni gapirib bering.
16. Respublika tabiatini muhofaza qilishning asosiy yo'nalishi va ko'riladigan chora-tadbirlar haqida nimalarni bilasiz?
17. Havo va suvni toza saqlab muhofaza qilish uchun qanday chora-tadbirlarni amalga oshirish kerak?

18. Nima uchun va qanday sabablarga ko'ra tuproq eroziyaga uchragan hamda ifloslangan, uni oldini olish uchun qanday vazifalarni amalga oshirish kerak?
19. Biologik resurslardan oqilona foydalanib, qayta tiklab, muhofaza ostiga olish sohasidagi chora-tadbirlarni gapirib bering.
20. Nima uchun landshaftlarni muhofaza ostiga olinadi?
21. Landshaftlarni va noyob, turi ozayib ketayotgan biologik resurslarni muxofaza qilishda quriqxonalarining ahamiyatini gapirib bering.
22. Yozuvsiz xaritangizga O'zbekistondagi quriqxonalar, buyurtmalar xalq bog'i, parvarishxonalarni tushirib, ular haqida gapirib bering.
23. Tabiiyot yodgorliklari deganda nimalarni tushunasiz? Uzbekistondagi tabiat yodgorliklari xususiyatlariga ko'ra qanday turlarga bo'linadi?
24. Siz yashab turgan hududda qanday quriqxona, buyurtma yoki tabiat yodgorliklari bor

Quyidagi topshiriqlarni bajaring:

Daftaringizga O'zbekiston tabiiy boyliklari zahirasi haqida ma'lumot yozing. Qo'riqxona, milliy bog' va buyurtmalarni jadval ko'rinishida yozing.

MA'RUZA-11: O'ZBEKISTONNI TABIIY GEOGRAFIK

RAYONLASHTIRISH

REJA:

Kirish

4. O'zbekistonni tabiiy geografik rayonlashtirish masalari
5. O'zbekistonni tabiiy geografik jixatdan rayonlashtirish
6. Tabiiy rayonlarni ekologiyasi

Tayanch iboralar:

O'zbekistonni tabiiy geografik rayonlashtirish, provinstiya, provinsiyacha, okrug, rayon, landshaft

Mavzuning maqsadi: O'zbekistonni tabiiy geografik rayonlashtirish, provinsiya, provinsiyacha, okrug, rayon, landshaft haqida ma'lumot berish.

Muammoli vaziyat: O'zbekistonni tabiiy geografik rayonlashtirish muammolari, tahlillar, munosabatlar, qarashlar

O'zbekistonning tabiiy-geografik rayonlashtirilishi

tabiiy-geografik rayonlashtirishning ba'zi bir uslubiy masalalari

Kompleks tabiiy-geografik rayonlashtirish — tabiiy geografiyaning eng muhim birinchi darajali muammolaridan biri hisoblanadi. Tabiiy-geografik rayonlashtirishning ilmiy jihatdan puxta asoslangan prinsipi, uslubi va taksonomik birligi (sxemasi) faqat ilmiy ahamiyatga ega bo'lishdan tashqari xalq xujaligining turli sohalari uchun ham amaliy ahamiyatga egadir. Chunki tabiiy boyliklardan oqilona foydalanish, ularni muxofaza qilib, o'zgartirish, xalq xujaligini intensiv rivojlantirish, xalq xujalik tarmoqlarini ixtisoslashtirish eng avvalo hudud tabiati ichidagi tafovutlarni har tomonlama va ilmiy jihatdan puxta bilishni taqozo etadi. Tabiiy-geografik rayonlashtirish bu hududda ma'lum qonuniyat asosida joylashgan va tabiatda ob'ektiv mavjud bo'lgan, bir-biridan tabiiy

xususiyatlari jihatidan farqlanadigan har xil tabiiy - hududiy komplekslarni aniqlashdir.

Tabiiy - geografik rayonlashtirishning prinsipi bu tabiiy geografik bo'linishning ob'ektiv holda mavjudligiga qat'iy rioya qilishdir.

Tabiiy -geografik rayonlashtirishning hududiy birlik prinsipi, komplekslik prinsipi, ob'ektivlik prinsipi nisbiy bir xillik prinsipi, genetik prinsipi va boshqa prinsiplari mavjud.

Ma'lum hududni tabiiy - geografik jihatdan rayonlashtirishda tadqiqotchilar har xil uslublardan foydalanishlari mumkin. Ularning eng muhimlari: turli xil xaritalarni bir-biriga taqqoslash uslubi; landshaft va tipologik komplekslar xaritalaridan regional birliklarni aniqlash uslubi; xarakterli landshaft komplekslarining ustunlik uslubi; kartografik uslub; tabiiy geografik birliklarni bevosita dalada (joyda) aniklash uslubi¹.

Tabiiy-geografik rayonlashtirishning yana bir muxim tomoni bu rayonlashtirishning taksonomik birliklari (chizmasi) dir. SHu vaqtgacha Uzbekiston hududini rayonlashtirishning hamma qabul qilgan yagona taksonomik birligi yuq.

Vaholanki O'rta Osiyo, jumladan O'zbekiston hududini tabiiy-geografik rayonlashtirish bilan L. S. Berg (1913), S. I. Abolin (1929), V. M. CHetirkin (1944); E. M. Murzaev (1953, 1958), P. S. Makeev (1956), L. N. Babushkin, N. A. Kogay (1964) shug'ullanganlar va o'z taksonomik birliklarini tavsiya etganlar. Bular ichida L. N. Babushkin, N.

A. Kogaylarning rayonlashtirish tizimi diqqatga sazovordir. Chunki ularning tabiiy-geografik rayonlashtirish tizimi O'zbekiston hududini hamma qismini tulg'icha qamrab olgan.

L. N. Babushkin, N. A. Kogay O'rta Osiyoning bir qismi hisoblangan O'zbekiston hududini tabiiy - geografik rayonlashtirishda quyidagi taksonomik birliklar tizimini qo'llaydi: mamlakat (o'lka) — provinsiya — provinsiyacha — okrug — rayon — landshaft.

L. N. Babushkin, N. A. Kogay rayonlashtirish tizimiga ko'ra O'zbekiston hududining asosiy qismi Turon provinsiyasiga kiradi. L. N. Babushkin, N. A. Kogay Turon provinsiyasini tekislik va tog'oldi—tog'lik deb ikki provinsiyachaga ajratadi. Tekislik provinsiyachasiga Ustyurt, Quyi Amudaryo, Qizilqum va Quyi Zarafshon okruglarini; tog'oldi —tog'lik provinsiyachasiga esa O'rta Sirdaryo, Farg'ona, O'rta Zarafshon, Qashqadaryo va Surxondaryo okruglarini kiritadi. Hap bir okrug o'z navbatida rayonlarga, rayonlar esa landshaftlarga bo'linadi.

Biz O'zbekiston hududini tabiiy-geografik rayonlashtirishda uni o'rta umumta'lim maktablar dasturiga yaqinlashtirish va talabalarga qulaylik tug'dirish maqsadida quyidagi rayonlashtirish tizimini qo'lladik: Provinisiya — provinsiyacha — okrug— rayon — landshaft.

Ma'lumki, O'zbekiston hududining asosiy qismi Turon tabiiy geografik provinsiyasiga, faqat Ustyurt platosi esa Markaziy Qozog'iston provinsiyasiga kiradi.

Ma'lum xududni tabiiy geografik rayonlashtirishda olimlar landshaft va tipologik komplekslar xaritalaridan regional birliklarini aniqlash, kartografik, tabiiy geografik birliklarni bevosita dalada aniqlash uslublaridan foydalanishadi.

O'zbekiston hududini tabiiy geografik rayonlashtirish bilan L. S. Berg, S. I. Abolin, V. M. Chetirkin, E. M. Murzaev, P. S. Makaev, L. N. Babushkin, N. A. Kogaylarning rayonlashtirish tizimi diqqatga sazovordir.

Bugungi kunda fan va amaliyot yer yuzasining istalgan nuqtasidan uzviy bog'liq bo'lgan ulkan hajmdagi ma'lumotlarni olmoqdaki, ularni taxlil etishva boshqaruvda qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu ma'lumotlarni tahlil etish, jamlash va maqsadli foydalanish sinalgan usullardan biri er yuzasini rayonlashtirish bo'lib hisoblanadi.

Rayonlashtirish nuqtaviy ma'lumotlarni fazoviy tartibga solish uning qonuniyatlarini kashf etishni muayyan qatog'lar tizimlar tarkib va tartiblarni aniqlashni ifoda etadi.

<i>Muammoli vaziyat:</i> Taksonomik birliklar, ularga olimlar tomonidan berilgan ta'riflar.
--

L. N. Babushkin, N. A. Kogay Turkistonnig bir qismi hisoblangan O'zbekiston hududini tabiiy geografik rayonlashtirishda quyidagi taksonomik birliklardan foydalanganlar: mamlakat – provinsiya – provinsiyacha – okrug – rayon – landshaft.

SHunga binoan O'zbekiston hududining asosiy qismi Turon provinsiyasiga kiradi. Turon provinsiyasini tekislik va tog' oldi – tog'lik deb ikki provinsiyaga ajratadi. Tekislik provinsiyachasiga Ustyurt, Quyi Amudaryo, Qizilqum va Zarafshon okruglarini kiritadi.

Tog' oldi – tog'lik provinsiyachalariga Toshkent mirzacho'l, Farg'ona, Qashqadaryo, Surxondaryo, G'arbiy Tyanshanь, Turkiston – Nurota, Hisor – Zarafshon, Bobotog' okruglarini kiritishgan.

Mazkur tabiiy geografik rayonlashtirish o'lkamizni tabiiy geografik jihatdan batafsil o'rganishga yordam beradi.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

4. O'zbekistonni tabiiy geografik jihatdan rayonlashtirish qanday amalga oshirilgan?
5. O'zbekistonni tekislik va tog' oralig' provinsiyachalariga misol keltiring.
6. Taksonomik birlik nima?

Quyidagi topshiriqlarni bajaring:

Daftaringizga O'zbekistonni tabiiy geografik rayonlashtirishda ishtirok etgan olimlar nomini va qilgan ishlarini yozing.

MA'RUZA-12: ZARAFSHON OKRUGI

REJA:

4. Okrugning rel'efi
5. Iqlimi
6. Zarafshon daryosi

Tayanch iboralar:

Quyi va O'rta Zarafshon, Zarafshon daryosi, Xazar yo'lagi, Buxoro del'tasi, Sandiqli qumligi

Mavzuning maqsadi: Okrugning rel'efi, iqlimi, tabiiy geografik rayonlari haqida ma'lumot berish.

Muammoli vaziyat: Okrugni tabiiy geografik chegarasi, iqlimi, rel'efi, o'simliklari

Bu okrug Zarafshon daryosinig Quyi Buxoro va Qorakul del'talarini, Turkistonning markaziy yer po'stining tektonik jarayonlar natijasida

cho'kkan qismida joylashgan Zarafshon vodiysinig o'rta qismini o'z ichiga olib birg' biridan Xazar yo'lagi orqali ajralib turadi. Bu okrugni shimoldan va g'arbdan Qizilqum okrugi, Janubi – g'arbdan Sandiqli qumligi, Janubdan Eshakchi qumligi, sharqdan Qiziltepa, Azkamar, Quyimozor, Qaynog'och, Qushtepa, Qumsulton balandliklari o'rab turadi. O'rta Zarafshon Samarqand botig'ida shimol tomondan Chumqortog', G'ubdintog', Qaroqchitog', Oqtog', Qoratog', Janubdan Qoratepa, Ziyovuddin, Zirabuloq tog'lari bilan o'ralgan, sharqiy chegarasi Tojikiston bilan chegaradosh.

Okrugning mutloq balandligi Samarqand shahri 727 m, Kattaqo'rg'on shahri 450 m, Navoiy shahri 347 m.

Okrugda paleogen, neogen, antrogen davr cho'kindi jinslaridan tarkib topgan. Okrug ayrim yerlarda tog'ayib ayrim joylarda kengayadi. U Xazar yo'lagida tog'ayib, so'ng Abusalim tepaligida kengayib, Shoptoli qishlog'ida janubi – g'arbga qarab kengayib Buxoro del'tasini hosil qildi. Deltaning uzunligi 102 km. o'rtacha kengligi 50 – 55 km, eng keng eri 70 km.

Zarafshon daryosi Turkiston, Zarafshon va Oloy tog'lari tutuashgan Ko'ksuv tog' tugunidagi Zarafshon muzligidan 2772,5 m balandlikdan Mastchoh nomi bilan boshlanadi. U Ayniy qishlog'i yonida Fandaryo bilan qushilib Zarafshon nomini oladi. Uzunligi 751 km (Sandiqli qumligigacha) , suv yig'adigan maydoni 12374 km².

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

4. Zarafshon okrugiga O'zbekistonning qaysi qismi kiradi?
5. Okrug iqlimining asosiy xususiyatlarini belgilang.

MA'RUZA-13: QIZILQUM OKRUGI

REJA:

3. Okrugning rel'efi
4. Iqlimi
3. Tabiiy geografik rayonlari

Tayanch iboralar:

Tabiiy chegaralari, Sultonuvays, SHimoliy Qizilqum, Bo'kan – Etimtog', Janubiy Qizilqum, Tomdi – Quljuqtog', Oyoqog'itma, Qoraxotin botig'i

Mavzuning maqsadi: Okrugning rel'efi, iqlimi, tabiiy geografik rayonlari haqida ma'lumot berish.

Muammoli vaziyat: Okrugda mavjud tabiiy ob'ektlarni, cho'llarda o'zanlar tuzilishiniva tarmoqlarini o'rganish

KIZILKUM OKRUGI Turon tekisligidagi eng katta cho'llardan biri bo'lgan qizil-qum asosan Amudaryo bilan Sirdaryo orasida joylashgan. Lekin Qizilqum okrugiga Qizilqum cho'lining O'zbekiston hududida joylashgan qismi kiradi.

Qizilqum okrugi shimoli-g'arbda Quyi Amudaryo okrugi bilan, janubi-sharqda Quyi Zarafshon okrugi bilan, sharqda esa Toshkent-Mirzachul okrugi bilan chegaralanadi. Okrugning janubi-g'arbi Turkmaniston, shimoli-sharqi Qozog'iston bilan bo'lgan davlat chegarasiga tug'ri keladi.

Qizilqum janubi-sharqdan shimoli-g'arbga qarab pasayib boradi. Uning o'rtacha mutloq balandligi 200—300 m bo'lsa, janubi-sharqda 350—400 m, shimoli-g'arbda esa 90—100 m ga tushib qoladi.

Qizilqum okrugi er usti tuzilishi jihatidan bir xil emas. Bu erda botiqlar, tekisliklar, yassi platolar va qoldiq tog'lar mavjud. Lekin uning ko'pchilik qismini mutloq balandligi 200 m

Okrug shimoli – g'arbda Quyi Amudaryo okrugi bilan, janubi – sharqda Zarafshon, sharqda Toshkent – Mirzacho'l okrugi bilan chegaralanadi. Uning janubi – g'arbi Turkmaniston, shimoli – sharqi Qozog'iston bilan bqlgan davlat chegaralariga to'g'ri keladi.

Okrugning mutloq balandligi 200 – 300 m, janubi – sharqi 350 – 400 m, shimoli – g'abrda 90 – 100 m. U erda botiqlar, tekisliklar, yassi platolar va qoldiq tog'lar mavjud.

Botiqlari: Mingbuloq, Mullali, Qaraxotin, Oyoqog'itma.

Qoldiq tog'lari: Quljug'tog' (Irlir cho'qqisi 764m), Etimtog' (568m), Tomditog' (Otog' cho'qqisi 922m), Sulto Uvays tog'i (Ashitog' cho'qqisi 473 m).

Qizilkum okrugi tabiiy boyliklarga serob xudud hisoblanadi. Eng muhim boyligi mineral resurslari (oltin, uran, gaz, fosforit, korund, grafit)dir. Bundan tashqari okrugda iqlim resurslari, yaylov-utloqlari, yer osti suvlari, muyna beruvchi hayvonlari xam mavjud bo'lib, ular yurt boyligidir.

Qizilkum okrugi o'z navbatida L. N. Babushkin, N. A. Kogay (1964) ning rayonlashtirish tizimi buyicha Sultonvays, SHimoliy Qizilkum, Bo'kan-Etimtog', Janubiy Qizilkum, Tomdi — Quljug'tog' kabi tabiiy-geografik rayonlarga bo'linadi.

I. Sultonvays tabiiy-geografik rayoni shu nom bilan ataluvchi qoldiq tog'ning va uning atrofidagi xududlarni uz ichiga oladi. Sultonvays tog'i emirilgan va assimmetrik tuzilgan bo'lib, janubiy yon bag'riga nisbatan tik. Tog' Amudaryoning o'ng qirg'og'ida joylashib, kenglik buylab 40—45 km ga cho'zilgan, o'rtacha kengligi 10—15 km, eng baland Ashitog' cho'qqisi 475 m

ga etadi. Sultonvays tog'i g'arbga qarab pasayib bir - biridan ajralgan SHayx, Jeyli, Quyanchiq, Zangibobo, Jumurtog' kabi balandliklarni hosil qiladi. Iqlimi cho'lga xos xususiyatlar bilan tavsiflanib, skeletli sur-ko'ng'ir tuproq tarqalgan bo'lib, asosan shuvoq o'sadi.

II. Shimoliy Qizilqum tabiiy-geografik rayoni. Bu rayon Qizilqumning 42° shimoliy kenglikdan shimolda bo'lgan erlarini, ya'ni Bukantog' va Etimtog'larning shimoliy qismidagi xududlarni uz ichiga olib, asosan, qum massivlaridan iborat. Rayon xududining kup qismini pliosen — eski turtlamchi davr platolarining emirilishidan (nurashidan) vujudga kelgan eol qumliklari, xususan, qumlarning ari uyasisimon marza, eol rel'ef shakllari egallaydi. Rayon Qizilqum okrugining eng soquq (yanvarning o'rtacha harorati—7,8°), vegetasiyali qish 0 ga teng bo'lgan rayoni hisoblanadi. Yozi esa okrugdagi eng past xaroratga ega bo'lib, iyulning o'rtacha harorati +29° dir. Asosiy tuprog'i qumli tuproq; bulib, unda oq saksovul va boshqa o'simliklar usib Qizilqum turli eol kumli landshaft bilan tavsiflanadi. SHuningdek, ba'zi sur-qung'ir tuproqlar tarqalgan erlarda efemer o'simliklar o'sadi Rayonning g'arbiy qismida Oqchadaryoning qadimiy delta tekisliklari mavjud (bo'lib, u meridian buylab 75—80 km ga cho'zilib, kengligi 6—7 km ga etadi. Bu erlar allyuvial yotqiziqlar bilan(qoplanib, taqirlar, shurxoklar mavjud bo'lib, qora saksovul va boshqa o'simliklar o'sadi.

III. Bukan-Etimtog' tabiiy-geografik rayoni. Rayon uz ichiga Bukantog', Etimtog', Oltintog' va Kokpatos tog'larini hamda tog' oldi

prolyuvial tekisliklarini oladi. Rayonning sharqdan g'arbga uzunligi 230—340 km. Rayonning asosiy qismini Bukantog' egallab bir qacha (Tubabergan, Buzdantog') tog'lardan iborat bulib, eng baland Irlir chuqqisi.

Bo'kantog'ning janubida esa Oltintog' (baland eri 522 m) joylashib, u sharQda Kokpatas balandligiga tutashib ketadi. Rayonning sharqida Etimtog' joylashib, uEtimtog' 1 va 2, Kiyiktog' va Toktintog' kabi past tog'lardan iborat bo'lib, eng baland eri 565 m ga etadi. Bu tog'lar paleozoy erasining har xil chukindi va otqindi jinslaridan iborat bo'lib, yalang hamda soylar bilan kesilgan. Tog'larning etagida shag'al va gipsdan tashkil topgan prolyuvial tekisliklar joylashgan.

Tog'larning janubiy tog' oldi mintaqasida esa tog' oldi tekisliklari, qum massivlari, berk tubi shurxoklardan iborat botiqlar joylashgan. Ularning eng muximi O'zbekistonning eng past — (12 m) eri bulgan Mingbuloq botig'idir.

Rayon iqlimiy xususiyatlari jig'atidan SHimoliy Qizilqum bilan Janubiy Qizilkum orasidagi o'tkinchi mintaqqa hisoblanib, qish tog'larda mu'tadil xususiyatga ega bo'lsa, botiqlarda sovuq, yoz esa quruq; va issik.. Iqlimning bunday xususiyatlari rayon tuproq va o'simlik qoplamini xususiyatlariga ta'sir etgan. Binobarin, rayon quyidagi landshaftlarga bo'linadi.

5. Bo'kantog', OLTINTOG', ETIMTOG', KIYIKTOG' va Toktintog'larni o'z ichiga olgan paleozoy negizli, shuvoq o'suvchi sur-qung'ir tuproqli past tog'lar landshafti.

6. Sur-qung'ir tuproqli shuvoq formasiyasi mavjud bulgan tog' oldi prolyuvial tekisliklar landshafti.

7. Oq saksovullar o'suvchi past tog'lardagi eol qum landshafti.

8. Mezokaynazoy negizidan iborat bo'lgan sarisazanli shurxoklardan tashkil topgan berk botiqlar landshafti. Bu tur landshaft Mingbuloq botig'ini o'z ichiga oladi.

IV. Janubiy Qizilqum tabiiy-geografik rayoni.

Qizilkumning 42° shm kengligidan janubda joylashgan ikkita kum massivi — Buzauboy va YOmonqumni o'z ichiga oladi. YOmonkum .ETIMTOG' bilan TOMDITOG' orasida joylashgan. Emonkumning janubi va janubi-g'arbida esa Buzauboy qum massivi o'rnashgan. Bu ikki qumlikda xam ari uyasisimon, marza qum rel'ef shakllari keng tarqalgan. Lekin Amudaryo sohillariga yaqinlashgach barxan qumliklari xam uchraydi.

Rayon Qizilqum okrugining qishi nisbatan iliq (yanvarning o'rtacha xarorati -4 — $-4,8^{\circ}$), yozi esa issik, (iyulning urtacha Harorati $+31^{\circ}$) va quruq bo'lgan qismi hisoblanib, harorati $+10^{\circ}$ dan yuqori bo'lgan davrdagi harorat yig'indisi 4850° etadi.

Rayon uz navbatida quyidagi landshaftlarga bo'linadi.

5. Rayon xududining eng kup qismini ishg'ol qilgan oq saksovul usuvchi qizilkum turli eol kum landshafti. Bu landshaft Emonkum va Buzauboy kumliklarini uz ichiga oladi.

6. Efemer usimliklari tarqalgan sur-kung'ir tuproqli pliosen — eski turtlamchi davr platolar landshafti.

7. Amudaryo qayirlari va qirg'oqlaridagi utloq-botqoq allyuvial tuproqlarda o'suvchi tuqay va qamishzorlar bilan o'ralgan delta hamda undagi qayirlar landshafti.

8. Amudaryoning suroriladigan utloq tuproqli delta va undagi qayirlar madaniy landshafti.

O'zan tarmoqlari – biror xavzada joylashgan barcha suvlar yig'indisidan paydo bo'lgan gidrografik tizimning tarkibiy qismi. O'zan tarmoqlar xususiyati va tuzilishi tabiiy – geografik sharoitlarning o'zaro murakkab aloqalari: quruqlik yuzasidan oqib kelayotgan suvning miqdori va jadalligi, shu suvning oqish sharoiti bilan xarakterlanadi.

Gidrografik muxitning o'zgaruvchanligi, meteorologik sharoit, quruqlik yuzasi va inson faoliyati o'zan oqimining mosil bo'lishiga, to'yinishga va rejimiga murakkab ta'sir qiladi. O'zani shakli, nishabliklari, suvning oqish tezligi va sarflari, loykaligi va okiziklari o'zgarishiga moyildir.

Muammoli vaziyat:

Okrugni tabiiy geografik rayonlari, tabiatini muhofaza qilish

Qizilqum okrugini quyidagi tabiiy geografik rayonlarga bo'lamiz:

6. Sulton Uvays tabiiy geografik rayoni
7. Shimoliy Qizilqum tabiiy geografik rayoni
8. Bo'kan Etimtov tabiiy geografik rayoni
9. Janubiy Qizilqum tabiiy geografik rayoni
10. Tomdi – Quljuqtog' tabiiy geografik rayoni

Okrugda oltin, slyuda, asbest, boksit, simob, grafit, vol'fram, tal'k, granat, yashma, island, shpati, gaz, neft, uran, oltingugurt konlari mavjud.

Bu tabiiy boyliklarni muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish, konlar atrofini rekul'tivasiya qilish zarur.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

5. Qizilqum okrugini tabiiy sharoitini ta'riflang.

6. Qizilqum uchun qanday rel'ef shakllari xos?
7. Qizilqum okrugini qanday tabiiy geografik rayonlarga ajratamiz?
8. Okrugni tabiatini muhofaza qilish uchun qanday ishlarni amalga oshirish mumkin?

Quyidagi topshiriqlarni bajaring:

Daftaringizga Qizilqum okrugini geografik ob'ektlarini ruyxat bilan yozing.

MA'RUZA-14: QUYI AMUDARYO OKRUGI

REJA:

4. Okrugning rel'efi
5. Iqlimi
6. Tabiiy geografik rayonlari

Tayanch iboralar:

Quyil Amudaryo okrugini tabiiy geografik o'rni, tabiiy geografik rayonlari va uning iqlimi Orol dengizi

Mavzuning maqsadi: Quyil Amudaryo okrugini tabiiy geografik o'rni, tabiiy geografik rayonlari va uning iqlimi haqida ma'lumot berish.

Muammoli vaziyat: Quyanchiq, Qorator, Qumbeltov, Jumirtov, Borlitov, Kuskantov, Qoshqantov, Beltov, Manqir, Tuzqir, Tarimqiya, Zangibobo

Okrug Qoraqum cho'li bilan Orol dengizi orasida joylashib, o'z ichiga Amudaryoning qadimiy va hozirgi zamon del'tasini oladi. Okrugni g'arbdan Ustyurt, janubdan O'ngizorti Qoraqum, sharqdan Qizilqum va Sultonuvays tog'lari, shimoldan esa Orol dengizi o'rab turadi. Maydoni 46 ming. kv. km tashkil etadi.

Okrugda bo'r davri yotqiziqlari kqp tarqalgan, uning ustini paleogen, neogen, antropogen davr jinslari qoplab yotibdi. Qadimiy del'tasida gil, gilli qum, qumoqlar tarqalgan.

Rel'efi asosan, qadimiy o'zanlar orasida nisbiy balandligi 60 – 80 m ga etadigan tepaliklar, marzalar, qoldiq tog'lardan iborat. Qoldiq tog'lardan Quyanchiq, Qorator, Qumbeltov, Jumirtov, Borlitov, Kuskantov, Qoshqantov, Beltov, Manqir, Tuzqir, Tarimqiya, Zangibobo va boshqalar.

Qadimiy daryo o'zanlari – Shortanboy, Kreyg – o'zak, Qora – o'zak, Kindiksoy, Qorako'lsoy, Ko'xnadaryo, Daryoliq, Daudan va boshqalar.

Muammoli vaziyat: Orol dengizi qurishi natijasida vujudga kelgan tabiiy geografik jarayonlarini tahlil etish.

Okrug O'zbekistonning eng sovuq hududlaridan biri hisoblanadi. Yanvarning o'rtacha harorati – $4,5^0$, $-7,6^0$ S, eng past harorati -33^0 (Taxiatoshda), eng qurg'oqchil hududida yiliga 79 – 108 mm yog'in tushadi. Okrug Orol dengizi orasida joylashib o'z ichiga Amudaryoning qadimiy va hozirgi zamon del'tasini oladi. Okrugni g'arbdan Ustyurt, janubdan Ungizorti Qoraqum, sharqdan Qizilkum va Sultonvays tog'lari, shimoldan esa Orol dengizi o'rab turadi. Quyi Amudaryoning ushbu chegara orasidagi maydoni 46 ming kv km ni tashkil etadi.

Quyi Amudaryo okrugi janubi-sharqdan shimoli-g'arb tomonga cho'zilgan bo'lib, shu tomonga kengayib, pasayib boradi. Okrug janubda Tuyamuyin tangligidan boshlanib, Orol dengizigacha davom etadi. Shu masofada uning uzunligi 400 km bo'lib, kengligi bir xil emas. Eng janubiy qismida Tuyamuyin tangligida okrugning kengligi taxminan 10—12 km bulib, shu erdan Amudaryoning qadimiy del'tasi boshlanadi va shimoli-g'arbga qarab kengayib,

Xorazm-Toshhovuz tekisligini hosil qiladi hamda kengligi 75—80 km ga etadi. Amudaryoning qadimiy delʼtasi Taxiatosh tangligigacha davom etadi va torayadi, soʻngra shi-molga tomon yana kengayib qadimiy delʼta tugab, Amudaryoning hozirgi zamon delʼtasi boshlanadi hamda Orol dengizigacha davom etadi. Shu yunalish buyicha delʼta pasayadi va kengayib, baʼzi erlarda 140—150 km ga etadi.

QUYI Amudaryo okrugi angropogen davrning allyuvial-delʼta yotqiziqlarining asta-sekin toʻplanishi va uning delʼtasining Orol dengizi tomonga oʻsishi tufayli vujudga kelgan. Binobarin, Quyi Amudaryoda quruqlikning vujudga kelish jarayoni janubi-sharqdan, yaʼni Tuyamuyin tangligidan shimoli-gʻarb, shimol tomonga qarab davom etgan. Amudaryoning hozirgi zamon delʼtasini Orol dengiziga tutashgan mintaqasida «eng yosh» delʼta boʻlib, uning maydoni Orol dengizi suv sathining pasayishi hisobiga muttasil kengayib bormoqda. Soʻnggi 35 yil ichida Orol dengizi suv sathining 15,5 metr pasayishi tufayli uning suvi baʼzi joylarida 100 km gacha chekinib, quruqlikka aylanib qoldi.

Quyi Amudaryo yotqiziqlari yoshi va litologik tuzilishi jihatidan bir xil emas. Okrugdagi eng qadimiy jinslar uning negizini tashkil etuvchi bur davr yotqiziqlari boʻlib, ustini paleogen, neogen va; antropogen jinslari qoplab olgan.

Quyi Amudaryoniing qadimiy delʼtasi antropogen allyuvial yotqizik.laridan (gil, gilli qum, qumoq, qumloq va boshq.) iborat boʻlib, ularning qalinligi (bur; davrning tub jinslari ustidan) 20 m,

ba'zi joylarda 100 m. ga etadi. SHuningdek, qadimiy delta chetlarida, ba'zi kichik botiqlarda kul yotqiziqlari ham uchraydi.

Quyi Amudaryoning hozirgi zamon delatasi esa, asosan, antropogen davr allyuvial, eol yotqiziqlaridan — qumoq, qumli, gilli qum, gil kabi jinslardan tashkil topib, qalinligi 80—140 m ga etadi.

Orol dengizining quruqlikka aylangan qismida esa hozirgi zamon yotqiziqlari (qumoq, qumloq, gil) bo'lib, ular tarkibida har xil tuzlar mavjud, ba'zi joylari esa botqoqlashgan.

Quyi Amudaryo okrugining qadimdan sug'orib dexkonchilik qilinadigan erlari (Xorazm) da qalinligi 2—3 m ga etuvchi agroirrigasiya qatlami vujudga kelgan.

Quyi Amudaryo okrugi er usti tuzilishi jihatidan yassi tekislik bulib, shimolga va shimoli-g'arbga qarab bir oz nishabdir. Lekin qalangi juda sezilarsiz (qiyaligi 0,0017) ligi tufayli Amudaryo tarmoqlanib, ilon izi bo'lib, sekin oqadi. SHuning uchun Amudaryoning qadimiy o'zanlari vujudga kelib uning relʼefini ancha murakkablashtirgan. O'sha qadimiy o'zanlar orasida nisbiy balandliklari 60—80 m ta etuvchi bir necha tepaliklar, marzalar va qoldiq tog'lar mavjud.

Quyi Amudaryo okrugining rayonlari

5. Chimboy – Qung'iroq tabiiy geografik rayoni

6. Xorazm tabiiy geografik rayoni

Bu rayon quyidagi landshaftlarga ega.

1. Tabiiy-geografik rayonning janubi-sharqiy qismida joylashgan, efemer o'simliklari bilan band bo'lgan, sur-qung'ir tuproqli qadimiy (pliosen — eski to'rtlamchi davr) platolar landshafta.

7. Amudaryoning allyuvial-delta tekisligidagi kora saksovul usuvchi taqir-shurxok va shurxokli delta-tekisliklar landshafti.
8. Amudaryoning qadimiy o'zanlari atrofida va rayonning janubi Ungizorti Qoraqumiga tutashgan joylardagi yantoq o'suvchi delta tekisligining eol qumli landshafti.
7. Amudaryoning yangi qayirlarida joylashgan tuqay o'simliklari bilan qoplangan utloq va botqoq allyuvial tuprokli qayirlar landshafti.
8. Kullar atrofida va kichik shurxokli botq^larda joylashgan bir yillik shuralar (soyanka) usuvchi delta-tekisliklaridagishurxoklar landshafti.
9. Xorazm vohasining delta-tekisligidagi o'tlok, tuproqli madaniy landshaft.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

7. Quyi Amudaryo Qizilqum okrugi bilan bir geografik kenglikda joylashsada, landshafti jihatidan tubdan farq qiladi, sababini tushuntirib bering.
8. o'zbekistan Atlasidan (birinchi qismi) foydalanib okrugda qaysi davr yotqiziqlari keng tarqalganligini aniqlab, sababini tushuntirib bering.
9. Okrug rel'efini uzgartirishda qanday omillar muhim vazifani o'ynagan?
10. Nima uchun okrugda yog'in respublika buyicha eng kam tushadi, aksincha, mumkin bo'lgan bug'lanish yog'inga nisbatan 20 marta ortiq?
11. Tuproq va usimlik xaritalarini tahlil qilib, okrugda keng tarqalgan tuproq - o'simlik turlari ruyxatini tuzib chiqing.
12. Orol dengiz suv satxining pasayishini okrug tabiatiga ko'rsatayotgan salbiy ta'sirini tushuntirib bering. 7. Okrugda

qanday qo'riqxonalar va buyurtmalar bor hamda ular qanday maqsadda barpo etilgan?

6. Nima uchun okrug rayon va landshaftlarga ajratildi?

Quyidagi topshiriqlarni bajaring:

Daftaringizga Quyi Amudaryo okrugini tabiiy geografik rayonlarini, landshaftlarini yozing.

MA'RUZA-15: USTYURT OKRUGI

REJA:

4. Okrugning rel'efi

5. Iqlimi

6. Tabiiy geografik rayonlari

Tayanch iboralar:

Ustyurt okrugini, chinklar, Orol dengizi, arid – denudasion plato.

Mavzuning maqsadi: Ustyurt okrugini tabiiy sharoiti, rel'efi, iqlimi, rayonlarini o'rganish

Muammoli vaziyat: Ustyurt okrugini geografik o'rni, chegaralari, iqlimi, chinklari, geologik tuzulishini tahlili etish.

Ustyurt okrugini O'zbekistonning eng shimoliy – g'arbiy qismida joylashib, shimolda va g'arbda Qozog'iston bilan, Janubda Turkmaniston, sharqda esa Quyi Amudaryo okrugini va Orol dengizi bilan chegaralangan.

Ustyurt arid – denudasion plato hisoblanib, balandligi 100 – 200 m atrofida chinklar bilan o'ralgan. Ustyurt platosi geologik tuzilishi jihatdan epipoleyzoy plitasining bir qismi hisoblanib, negizi paleozoy yotqiziqlaridan iborat, ustini qalin 3 – 4,5 km mezazoy va kaynozoy davrining cho'kindi jinslari qoplab olgan.

CHinklar tektonik jarayonlar (uzulmalar) Orolning abrazion faoliyati va qadimiy daryo eroziyasi natijasida hosil bo'lgan.

Muammoli vaziyat: Okrugning iqlimi, tabiiy geografik qismlarga bo'linishi.

Ustyurt okrugida yanvarning o'rtacha harorati – 11, -12⁰ S, iyulniki 27 , 28⁰ S, eng past harorat – 37⁰ S, eng yuqori harorat 44⁰ Sga etadi.

Sovuq bo'lmaydigan kunlar 153 kunni tashkil etadi. Bu erda yog'in miqdori 100 -120 mm, Qishda 17%, bahorda 34 %, yozda 23 %, kuzda 26 % i yog'adi. Ustyurt okrugida oqar suvlar yo'q.

Ustyurt okrugini quyidagi tabiiy geografik rayonlarga bo'linadi:

4. SHimoliy Ustyurt tabiiy geografik rayoni
5. Markaziy Ustyurt tabiiy geografik rayoni
6. Janubiy Ustyurt tabiiy geografik rayoni

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

4. Ustyurt okrugini tabiiy geografik o'rnini belgilang.
5. CHinklar nima, arid - denudasion platochi?
6. Iqlimi haqida nimalar deya olasiz?

Quyidagi topshiriqlarni bajaring:

Daftaringizga Orol dengizini hozirgi ahvoli haqida yozing.

MA'RUZA-16: CHIRCHIQ – OHANGARON OKRUGI

REJA:

4. Okrugning rel'efi
5. Iqlimi
6. Tabiiy geografik rayonlari

Tayanch iboralar:

Chirchiq – Ohangaron okrugini tabiiy sharoiti, rel'efi, Ohangaron vodiysi, Qurama, Chotqol, Mirzacho'l

Mavzuning maqsadi: Chirchiq – Ohangaron okrugini tabiiy sharoiti, rel'efi, iqlimi, rayonlarini o'rganish

Muammoli vaziyat: Chirchiq – Ohangaron okrugini tabiiy sharoiti, tushunchalarini mohiyatini aniglash

Bu okrug Sirdaryo vodiysining o'rta qismi, Chirchiq hamda Ohangaron vodiylarining qo'yi qismida joylashgan bo'lib, Toshkent – Mirzacho'l botig'ini o'z ichiga oladi. Okrug janub tomondan Nurota, Molguzar va Turkiston tizmalari bilan, sharqdan Mug'ultog', Qurama tog'lari bilan, shimoli – sharqdan Chotqol, Qorjantog' tizmalarining tog' etaklari bilan o'ralgan. Shimol va g'arb tomondan okrugning chegarasi shartli ravishda O'zbekistonning Qozog'iston bilan bo'lgan davlat chegarasi orqali o'tadi. Janubi – sharqda esa 8 km kenglikdagi Xo'jand darvozasi orhali Farg'ona vodiysidan ajralib turadi. Unga Toshkent Sirdaryo, Jizzax viloyatlari hududlari to'g'ri keladi.

Muammoli vaziyat:

Sirdaryoning qadimiy o'zani, Guliston shahri, Yog'ochota, Bo'zsuv kabi joy nomlarini o'rganish.

Okrug geologik jihatdan G'arbiy Tyanshan va Turkiston megaantiklinali orasidagi sinklinalda joylashib, so'ngra Sirdaryo va uning doimiy hamda vaqtli irmoqlari keltirgan jinslar bilan to'ldirilgan.

Bu erda SHo'ro'zak, Sardoba, Qorao'y, Yog'ochota va boshqa botiqlar Sirdaryoning o'sha qadimiy o'zanlaridir. Okrugning o'rtacha nisbiy balandligi 373 m – 385 m, Guliston shahri 276 m, Sirdaryo shahri 240 m, Chinoz 278 m, YAngiyo'l shahri 338 m, Bo'zsuvda Chirchiq vodiysining balandligi 473 m ni tashkil etadi.

Okrugning iqlimi kontinental, Arktika havo massalari bimalol kirib keladi. Qishning o'rtacha havo harorati $-1, -3^{\circ}$ S, iyulning o'rtacha havo harorati $27 - 29^{\circ}$ S. eng past harorat $-28, -35^{\circ}$ S. Yog'inlar notekis taqsimlangan, o'rtacha yillik yog'in miqdori $250 - 300$ mm, okrugning shimoli – sharqida $300 - 400$ mm ga etadi.

3. Chirchiq – Ohangaron okrugini quyidagi tabiiy geografik rayonlarga ajratiladi:

3. Forish – Jizzax tabiiy geografik rayoni
4. Mirzacho'l tabiiy geografik rayoni
5. Chirchiq – Ohangaron tabiiy geografik rayoni

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

4. Chirchiq – Ohangaron okrugiga O'zbekistonning qaysi qismi kiradi?
5. Okrug iqlimining asosiy xususiyatlarini belgilang.
6. Okrug qanday tabiiy geografik rayonlarga bo'linadi?

Quyidagi topshiriqlarni bajaring:

Daftaringizga Chirchiq – Ohangaron okrugini tabiiy geografik rayonlarining tavsifini yozing.

MA'RUZA-17: FARG'ONA OKRUGI

REJA:

4. Okrugning rel'efi
5. Iqlimi
6. Tabiiy geografik rayonlari

Tayanch iboralar:

Tyanshanь, Oloy, Qamchiq dovoni, Farg'ona vodiysi, "Xo'jand" darvozasi, "Qo'qon" va "Bekobod" shamoli

Mavzuning maqsadi: Farg'ona okrugini tabiiy sharoiti, rel'efi, iqlimi, rayonlarini o'rganish

Muammoli vaziyat:

Tyanshanь, Oloy, Qamchiq dovoni, Farg'ona vodiysi, "Xo'jand" darvozasi, okrug chegaralari.

Farg'ona tabiiy geografik okrugi O'zbekistonning eng sharqida Tyanshan va Oloy tizimlari orasidagi Farg'ona vodiysida joylashgan. Bu okrugning atrofi tog'lar bilan o'ralgan.

Farg'ona tabiiy geografik okrugini janubdan Turkiston va Oloy, sharqdan Farg'ona va Oto'ynoq, shimoldan CHotqol, shimoli – g'arbdan esa Qurama va Qoramozor tog' tizimlari, g'arbdan Mug'ultog' o'rab turadi. Faqat g'arb tomondan okrug torgina "Farg'ona" yoki "Xo'jand" darvozasi orqali Dalvarzin va Mirzacho'l tekisliklari bilan tutashib ketadi. Farg'ona tabiiy geografik okrugining uzunligi g'arbdan sharqqa 370 km, o'rtacha kengilig 80 – 100 km, eng keng joyi esa sharqiy qismida bo'lib, 150 km ga etadi.

Farg'ona okrugining tekislik qismi Farg'ona botig'i deyiladi, uning atrofini geologik xususiyatlari va rel'efi jihatidan bir – biridan farqlanadigan adir va tog'lar o'rab turadi. Farg'ona okrugi tektonik botig'dan iborat bo'lib, asosan prolyuvial – allyuvial jinslar bilan to'lgandir.

Muammoli vaziyat:

"Qo'qon" va "Bekobod" shamoli, eng past va eng baland havo harorati

Farg'ona okrugining iqlimi quruq, davomli, yozi issiq, qishi mo'tadil, shu kenglikda joylashgan qo'shni Toshkent – Mirzacho'l okrugidan biroz farq qiladi. Okrugning atrofini o'rab olgan tog'lardan esadigan sovuq havo qishda Farg'ona botig'ining markaziy qismida to'planib

qoladi, natijada yanvarning o'rtacha harorati – 3° S bo'ladi. Eng past harorat - 30° , - 31° S ga tushadi. Eng issiq 40° – 42° S gacha etadi.

Okrugda kuchli shamollar tez – tez takrorlanib turadi. Bu kuchli shamollar tuproq qatlamining ustki qismini uchirib, chang – to'zon vujudga keltiradi. “Qo'qon” va “Bekobod” deb ataladigan shamollar xarakterlidir.

Farg'ona okrugining tabiiy geografik rayonlari

3. Markaziy farg'ona tabiiy geografik rayoni
4. Adirlar tabiiy geografik rayoni

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

4. Farg'ona okrugini qanday tabiiy xususiyatlari bor?
5. Okrugning iqlimi haqida nimalar deya olasiz?
6. Okrug qanday rayonlarga ajratilgan?

Quyidagi topshiriqlarni bajaring:

Daftaringizga Farg'ona okrugida mavjud bo'lgan daryolar ruyxatini tuzing va yozing.

MA'RUZA-18: QASHQADARYO OKRUGI

REJA:

4. Okrugning rel'efi
5. Iqlimi
6. Tabiiy geografik rayonlari

Tayanch iboralar:

Qashqadaryo okrugi, Qarshi, Kosontog', Olovuddintog', Jarqoq platosi, Nishon, Do'ltalitog'

Mavzuning maqsadi: Qashqadaryo okrugini tabiiy sharoiti, rel'efi, iqlimi, rayonlarini o'rganish

Muammoli vaziyat:

Qashqadaryo okrugini tabiiy sharoiti, rel'efi, iqlimi, tabiiy geografik ob'ektlarni tahlil etish.

Okrug O'zbekistonning janubiy qismidagi Qarshi botig'ini o'z ichiga oladi. U shimolda Qoratepa, Zirabuloq, Ziyovuddin tog'lari bilan, sharqda Hisor tizmasining janubi- g'arbiy qismining quyi etaklari bilan o'ralgan. Okrugning janubida O'zbekistonning Turkmaniston bilan bo'lgan davlat chegarasi o'tadi. G'arbda Quyi Zafshon okrugi bilan chegaradosh. Jarqoq va Dengizko'l platolari bu ikkala okrugni bir – biridan ajratib turadi. Okrug qalin alyuvial, prolyuvial jinslardan iborat. Ular o'rta va antropogen davrga xos.

Qarshi shahrining shimolida Qung'irtog' (517 m), Koson shahrining janubida Kosontog', Maymoqtog' (500 m), Sandikli qumligining sharqida Olovuddin tog', Okrugning g'arbida Jarqoq platosi, Qarshi, Nishon, Karnob, Malik cho'llari va Sandikli qumligi kabi qatog' cho'llari mavjud.

Okrug iqlimi boshqa okruglar iqlimidan farq qiladi. Qishi iliq, o'rtacha harorat

0° , $+2^{\circ}$ S, eng past harorat -22° S, -29° S, yozda havo harorati $+28^{\circ}$ S, $+29^{\circ}$ Sni tashkil etadi. Eng yuqori harorat $+43^{\circ}$ S, $+47^{\circ}$ S dir. YOg'in miqdori 180 mm bo'lib, uning 45 – 50 %i bahorga, 37 – 40 % qishga, 10 – 15 % kuzga to'g'ri keladi.

Muammoli vaziyat:

Qashqadaryo okrugini tuproqlari, tabiiy geografik rayonlari

Okrugda alyuvial – o'tloq, qisman botqoq – o'tloq, o'tloq – voha, bo'z – voha tuproqlari, sho'r erlarda sur – qo'ng'ir, qum, qumli taqir, taqir sho'rxok tuproqlar tarqalgan.

Qashqadaryo okrugini tabiiy geografik rayonlari

4. Quyi Qashqadaryo rayoni
5. Qarshi tabiiy geografik rayoni

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

4. Qashqadaryo okrugiga O'zbekistonning qaysi qismi kiradi?
5. Okrug iqlimining asosiy xususiyatlarini belgilang.
6. Okrug qanday tabiiy geografik rayonlarga bo'linadi?

MA'RUZA-19: SURXONDARYO OKRUGI

REJA:

4. Okrugning rel'efi
5. Iqlimi
6. Tabiiy geografik rayonlari

Tayanch iboralar:

Surxondaryo okrug, Sherobod – Surxon vodiysi, Hisor tizmasi, Payg'ambarorol, Surxondaryo, Sheroboddaryo, Termiz – Denov.

Mavzuning maqsadi: Surxondaryo okrugini tabiiy sharoiti, rel'efi, iqlimi, rayonlarini o'rganish

Muammoli vaziyat: Surxondaryo okrug, Sherobod – Surxon vodiysi, Hisor tizmasi, Payg'ambarorol, Surxondaryo, Sheroboddaryo, Termiz – Denov kabi geografik ob'ektlarni o'rganish

O'zbekistonnig eng janubiy qismidagi Sherobod – Surxon vodiysining tekislik qismini egallaydi. G'abrda Kelif – sherobod – Sariqamish past

tog'lari va Surxon tog'lari, shimoli – sharqida Hisor tizmasining janubiy yonbag'ri, sharqda esa Bobotog'ning g'arbiy yonbag'rining quyi qismi bilan o'ralgan. Uning janubiy chegaralari esa Amudaryo orqali o'tadi.

Okrug sinklinal botiqda joylashgan. Neogen va antropogen davrning qalin alyuvial va prolyuvial yotqiziqlari bilan to'lgan. Okrugda tog'lar ko'tarilib, botiqlar cho'kib bormoqda. Surxondaryoning shimoli – sharqidan, janubi g'arbida 170 km cho'zilgan. U yerda balandligi 270 – 550 m keladigan qiya tekisliklar ko'p.

Surxondaryo okrugini g'arbdan, shimoldan va sharqdan o'rab turgan tog'lar yozda ham qishda havo massalarining okrugga o'tishiga ancha to'sqinlik qiladi. Shuning uchun okrug butun respublikamizdagi eng issiq o'lkadir. Yillik o'rtacha harorati $+17^{\circ}\text{S}$.

Yoz quruq va jazirama issiq, qish yumshoq va iliq keladi, shuning uchun ham ham okrug subtropik o'simliklar o'sa oladi.

Okrug berk botiqda joylashganligi tufayli yog'in kam. (133 mm – 360 mm).

<i>Muammoli vaziyat:</i> Okrugning eng uzun daryolari va tabiiy geografik rayonlarini o'rganish
--

Daryolari. Surxondaryo To'polondaryo va Qoratog'daryoning qushilishidan vujudga keladi. Amudaryogacha bo'lgan qismida 60 ga yaqin soylar kelib qo'shilishadi. Ularning eng kattalari Toshko'priksoy, Oqqopsoy, SHurchisoy, Quruqsoy, Lalmikorsoy va Lovlovsoylardir.

SHeroboddaryo – Amudaryoning o'ng irmog'i, Irg'ali va Qizilsoy daryolarining qushilishidan hosil bo'ladi. Uzunligi 186 km.

Okrugda Janubiy Surxon (suv sig'imi 800 mln m^3), Uchqizil (suv sig'imi 165 mln m^3) suv ombori mavjud.

Surxondaryo okrugi tabiiy geografik rayonlari

4. Termiz – denov tabiiy geografik rayoni
5. Sherobod tabiiy geografik rayoni

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Surxondaryo okrugiga O'zbekistonning qaysi qismi kiradi?
2. Okrug iqlimining asosiy xususiyatlarini belgilang.
6. Okrug qanday tabiiy geografik rayonlarga bo'linadi?

Quyidagi topshiriqlarni bajaring:

Daftaringizga okrug iqlimining asosiy xususiyatlarini, tabiiy geografik rayonlarini landshaftlarini yozing.

MA'RUZA-20: G'ARBIY TYANSHAN OKRUGI

REJA:

5. Okrugning rel'efi
6. Iqlimi
7. Tabiiy geografik rayonlari
8. Daryolari

Tayanch iboralar:

G'arbiy Tyanshan, Piskom tog'lari, Chirchiq va Ohangaron, Chotqol.

Mavzuning maqsadi: G'arbiy Tyanshan okrugini tabiiy geografik o'rni, chegaralari, iqlimi, tabiiy geografik rayonlari haqida ma'lumot berish.

Muammoli vaziyat: G'arbiy Tyanshan, Piskom tog'lari, Chirchiq va Ohangaron, Chotqol kabi geografik ob'ektlarga ta'rif berish.

G'arbiy Tyanshan okrugini G'arbiy Tyanshan tog' tizmasining O'zbekiston hududidagi qismi kiradi. Okrug mustaqil tabiiy – geografik o'lka sifatida g'arbda Toshkent – Mirzacho'l okrugini bilan o'ralgan, shimolda, sharqda va janubda uning chegarasi shartli ravishda

O'zbekistonning Qozog'iston, Qirg'iziston hamda Tojikiston bilan bo'lgan davlat chegarasiga to'g'ri keladi. Bu chegara shimoli – g'arbda Qorjantog', shimolda Talas Olatog'i, sharqda Piskom tog'larining o'q qismlari, janubda esa Qurama, Mug'ul tog'larining suvayirg'ich qismlari orqali o'tadi.

G'arbiy Tyanshanь okrugi o'zining geologik rivojlanish tarixi, er yuzasining tuzulishi va geografik muhitning boshqa xususiyatlari jihatidan Tyanshanь tog' tizimining qolgan qismlaridan farq qiladi. Okrug hududida paleozoy ohaktoshlari, qumtoshlari va slaneslaridan iborat. Ular orasida esa granit, granidiorit va porfir kabi otqindi jinslar ham uchraydi. Tog'larning yonbag'rlarida va quyi etaklarida hamda daryo vodiylarida yosh mezo – kaynazoy yotqiziqlari, paleogen va neogen davr shag'al va gil qatlamlari ham bor.

<i>Muammoli vaziyat:</i> G'arbiy Tyanshanь okrugi iqlimi, uning tabiiy geografik ob'ektlari va asosiy daryolari
--

2. G'arbiy Tyanshan okrugining iqlim xususiyati Toshkent – Mirzacho'l okrugining iqlimidan keskin farq qiladi: qish sovuq, yoz esa salqin va sernam bo'ladi. Yanvarning o'rtacha harorati – 3° , - 14° S. Qish oylarida shimoliy va shimoliy – sharqiy havo massalari ta'sirida eng past harorat – 32° S dan pastga tushishi mumkin. Okrugda yoz oylarining harorati Toshkent – Mirzacho'l okrugiga nisbatan bir oz past – iyul oyining o'rtacha harorati $20 - 26^{\circ}$ S. eng yuqori harorati esa ayrim joylarda $30 - 40^{\circ}$ S ga etadi. Sovuqsiz kunlarning umumiy soni bir yilda 200 ga boradi.

Yog'in miqdori tog'larning g'arbiy qismida 1000 mm ga etadi, sharqiy yonbag'rida 200 mm, asosiy qismi qish va bahor oylariga tug'ri keladi.

6. G'arbiy Tyanshan okrugining tabiiy geografik rayonlari

3. Tog'li Chirchiq tabiiy geografik rayoni

4. Yuqori Ohangaron tabiiy geografik rayoni

Daryolari

Asoiy daryolari Chirchiq va Ohangaronidir. Chirchiq daryosi Chotqol, Pskom daryolarining qo'shilishidan vujudga keladi. So'ngra o'ng tomondan Ugom, Qizilsuv, Qoraqiya, Oqtosh, Sho'ralisoy, chap tomondan Quramqulsoy, G'alavasoy, Oqsoqotasoy, Parkentsoy, Boshqizilsoy kabi irmoqlarni qo'shib oladi.

Chotqol daryosi Qorag'ulja va Qoraqasmoq daryolarining qushilishidan vujudga keladi, uzunligi 223 km, suv yig'adigan havzasining maydoni 6870 km^2 .

Pskom daryosi Maydontol bilan Og'ayin daryolarining qushilishidan vujudga keladi, uzunligi 70 km, suv sarfi $82,2 \text{ m}^3$, maydoni 2840 km^2 .

Chirchiq daryosining eng yirik irmog'i Ugom daryosidir. U Talas Olatog'ining janubiy yonbag'iridan Oqburxon nomi bilan boshlanadi. Uzunligi 70 km, havzasining maydoni 889 km^2 .

Ohangaron tog'li qismida tog' vodiya oqadi. Angren shahridan o'tkach, uning vodiysi kengayadi, keng qayirlar vujudga keladi. Ohangaron daryosining Yakkaarchasoy, Ertoshsoy, Serkaqirildisoy, Dukent, Qarabov, Niyozbosh kabi irmoqlari bor.

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. G'arbiy Tyanshan okrugiga O'zbekistonning qaysi qismi kiradi?
2. Okrug iqlimining asosiy xususiyatlarini belgilang.
3. Okrug qanday tabiiy geografik rayonlarga bo'linadi?

MA'RUZA-21: TURKISTON – NUROTA OKRUGI

REJA

1. Okrugning rel'efi
2. Iqlimi
3. Tabiiy geografik rayonlari

Tayanch iboralar:

Turkiston – Nurota okrugi, CHumqortog', G'ubduntog', Qaroqchitog', Molguzar, SHovqortog', Nurota tizmasi, Hayotboshi

Mavzuning maqsadi: Turkiston – Nurota okrugini tabiiy geografik o'rni, uni iqlimi, geografik rayonlarini o'rganish.

Muammoli vaziyat: Turkiston – Nurota okrugini tabiiy geografik o'rni, geologik tuzulishi, orografik chizmasini taxlili.

Turkiston – Nurota okrugi Turkiston tizmasining g'arbiy qismini va Nurota tizmasini o'z ichiga oladi. U janubda O'rta Zarafshon, g'arbda Qizilqum, shimolda Toshkent – Mirzacho'l okruglari bilan chegaradosh. Okrugning faqat janubi – sharqiy qismida chegara shartli ravishda O'zbekistonning Tojikiston bilan davlat chegarasi orqali o'tadi.

Turkiston tizmasi Mastchoh tog' tuguni yaqinida Oloy tizmasidan ajralib chiqadi va kenglik buylab 350 km ga cho'ziladi. Uning eni o'rta hisobda 60 km, balandligi esa 3600 – 4000 m. Chumqortog', G'ubduntog', Qaroqchitog', Molguzar, Shovqortog' kabi tizmaning davomlari mavjud.

Nurota tizmasi Turkiston tizmasining shimoli – g'arbga cho'zilgan davomidir. Tizmaning uzunligi Temurlang darvozasidan Nurota qishlog'igacha 200 km, eng keng eri markaziy qismida bo'lib, undan g'arbga va sharqqa borgan sari tog'ayadi. O'rtacha balandligi 1500 m, eng baland eri markaziy qismidagi Hayotboshi yoki Zargar cho'qqisi

2165 m ga etadi. Nurota tizmasining sharqiy qismi Quytosh tog'i deb ataladi. tabiiy geografik o'rni

Muammoli vaziyat: Turkiston – Nurota okrugini iqlimining o'ziga xos xususiyatlarini ta'riflang

Turkiston – Nurota okrugini past joylarida yoz quruq va issiq, o'ish esa u qadar sovuq bo'lmaydi. Balandroq joylarda yoz salqin, qisqa, qish esa sovuq bo'lib, uzoq davom etadi. Yanvarning o'rtacha harorati okrugning tekislik qismlarida $0,2^{\circ}$ S bo'lsa, tog' tepalarida SHahriston dovonida - $11, 4^{\circ}$, eng past harorat esa - $25, - 34^{\circ}$ S gacha etadi. YOz oylari 26, 25, 15° S gacha etadi. Sovuqsiz kunlar 100 – 200 kunni tashkil etadi.

Turkiston – Nurota okrugini tabiiy geografik rayonlari

1. Turkiston tabiiy geografik rayoni
2. Nurota tabiiy geografik rayoni

SAVOL VA TOPSHIRIQLAR

1. Turkiston – Nurota okrugiga O'zbekistonning qaysi qismi kiradi?
- 2 Okrug iqlimining asosiy xususiyatlarini belgilang.
5. Okrug qanday tabiiy geografik rayonlarga bo'linadi?

MA'RUZA-22: HISOR – ZARAFSHON OKRUGI

REJA:

1. Okrugning rel'efi
2. Daryolari
3. Tabiiy geografik rayonlari

Tayanch iboralar:

Hisor –Zarafshon okrug, Bobotog' okrug, Hisor tizmasi, Zarafshon tizmasi, Zarafshon vodiysi.

Mavzuning maqsadi: Hisor –Zarafshon okrugi, rel'efi va uning o'ziga xos xususiyatlarini ochib berish.

Muammoli vaziyat:

Bu fan xar hil masshtabdagi tabiat komplekslarini joylanishi, shakllanishi va boshqarish qonuniyatlarini o'rganadi.

Hisor –Zarafshon okrugi respublikamizning janubiy qismidagi Hisor va Zarafshon tizmalarining g'arbiy va janubiy g'arbiy qismini o'z ichiga oladi. Shimolda Zarafshon, sharqda Surxondaryo, janubda Amudaryo va g'arbda Qashqadaryo botiqlari bilan o'ralgan.

Hisor-Zarafshon okrugi Pomir va Tyanshan tog' tizmalari orasidagi oraliq landshaft zonasida joylashgan, geologik tuzilishi jixatidan ham Turkistonning shimoliy va janubiy tog' yoylari o'rtasidagi kontakt regionidir. Shu sababli okrugda Turkistonning shimoliy yoyida joylashgan Tyanshan tog'laridagiga nisbatan paleozoy jinslari kam bo'lib, kuproq mezozoy va kaynazoy yotqiziqlari uchraydi; paleozoy (silur, devon, karbon) ohaktoshlari, slanes va qumtoshlari juda kam bo'lib, faqat okrugning shimoli-sharqiy va markaziy qismidagi antiklinal tog'-larining zaminini ishg'ol qiladi. Lekin bu jinslar gersin burmalanish ta'sirida marmarsimon ohaktoshlarga va metamorfizlashgan slaneslarga aylanib ketgan. Okrugdagi asosiy yotqiziqlar esa mezozoy kumtoshlaridan, gilli slaneslaridan, ox.aktoshlaridan, qizil gil va mergellaridan iborat bo'lib, so'nggi tektonik jarayonlar ta'sirida strukturalari o'zgargan.

Okrugdagi Hisor, Chaqilqalon va Qoratepa tog'larida cho'kindi jinslar orasida intruziv yotqiziqlar ham uchraydi. Bular granit, diorit,

porfirlardan iborat bulib, gersin orogenetik jarayoni bilan bog'liq xolda paydo bo'lgan.

Gersin orogenetik jarayonida vujudga kelgan tog'lar keyinchalik tekislangan va ancha pasayib, tipik tog'lik xususiyatlarini yuqotgan. Biroq pasayib, tekislanib qolgan tog'lar albp tektonik jarayonining bu rayonga kuchli ta'sir etishi tufayli (chunki okrug Pomir tog'lariga yaqin joylashgan) yana qayta ko'tarilgan. Lekin keyinchalik turli kuchlar ta'sirida tog'lar emirilib, hozirgi holatiga kelib qolgan.

Okrug orografiyasining uziga xos xususiyati shundaki, butun tog'lar Hisor va Zarafshon tizimlariga kiradi va g'arbga hamda janubi-g'arbga tomon pasaya borib, qoldiq tog'larga aylanib ketadi, Bu tog' dahalari bir-birlaridan chuqur dare vodiylari orqali ajralib turadi. Okrugning mutloq balandligi 500—4500 m, ayrim chuqqilari esa 4600 m ga etadi. Bu esa okrugning albp turidagi baland TOG'LI ulka ekanligidan dalolat beradi. Darhaqiqat, okrugning er yuzasi juda past-baland bulib, tog'larning uq qismi daryo vodiylaridan 1500—3000 m tik kutarilib turadi va chukdilar qoyali, qirralidir.

Hisor-Zarafshon okrugi rel'efining bunchalik murakkab bo'lishiga uning geologik tuzilishi ham juda katta ta'sir kursatgan: hududda slanes va ohaktoshli jinslarning kup bo'lishi ,TOG' yonbagirlarining koyali, dare vodiylarining esa tog', chuqur va tik bulishiga olib kelgan. Aksincha, okrugning g'ovak, bo'sh cho'kindi jinslardan iborat bulgan adir qismining rel'efi uncha murakkab emas. Bu kismida daryolar denudasiya jarayonida uzan tagini emas, balki yon tomonini ham yuvib, chuqur bulmagan keng vodiylar hosil qilgan.

Zarafshon tizmasi okrugning shimolida bulib, uning Egri bugri dovonidan g'arbda bulgan qismi shu okrugga qaraydi.

Hisor –Zarafshon okrugi Pomir va Tyanshanь tog' tizmalari orasidagi oraliq landshaft zonasida joylashgan, geologik tuzilishi jihatidan ham Turkistonnig shimoliy va janubiy tog' yoylari o'rtasidagi kontrakt regiondir. Okrugda paleozoy, mezozoy, kaynozoy yotqiziqlari uchraydi. Hisor, Chaqilqalon, Qoratepa tog'larida cho'kindi jinslar ham uchraydi. Bular diorit, porfir, granitlardan iborat bo'lib, gersen orogenetik jarayoni bilan bog'liq holda paydo bo'ladi.

Zarafshon tizmasi sharqdan g'arbga qarab bir necha bo'laklarga bo'linib, Chaqilqalon, Qortepa, Zirabuloq, Ziyovuddin tog'lari nomi bilan ataladi.

Hisor tizmasi 68⁰ sharqiy uzunlikda Kishtut daryosinig yuqori oqimi orqali 2 qismga ajraladi:

1. janubi – g'arbga tomon yo'nalgan va Kishtut hamda Qoratog' daryolari orasida suvayirg'ich hisoblanadigan Machitli tog'i.

2.Shimoli – g'arbga tomon chegara buylab yo'nalgan qismi Hazrati Sulton tog'i Hisor tizmasining bevosita davomidir.

<i>Muammoli vaziyat:</i> Qashqadaryo, Surxondaryo, Jinnidaryo, Oqsuv, Tanxozdaryo, Yakkabog'daryo, G'uzordaryo, To'polondaryo, Qoratog'daryo, Sangardak Xujaipok, Sheroboddaryo
--

Boysun tog'ining janubida Kuhitang tog'i bor. Bu tizma janubi-g'arbga 50 km chuzilgan va balandligi 3137 m ga etadi, bu erda karst jarayoni rivojlangan. Kuhitang tog'ida uzunligi 4 km ga etadigan g'orlar bor.

1. Taxtaqorachi dovoni. 2. Hazrati Sulton chuqqisi —4648 m. 3. Chaqilqalon tog'ining Zebon chuqqisi —2336 m. 4. Koratepa tog'ning Kamqo'ton chuqqisi —2595 m. 5. Ziyovuddin TOG'INING Dardko'l chuqqisi —914 m. 6. Xuroson chuqqisi —3744 m. 7. CHaqchar tizmasi. 8. Kushtang TOG'I. 9. Zarkosa chuvdisi 2230 m. Daryolari.

Jinnidaryo Qashqadaryoning birinchi ancha sersuv irmog' hisoblanib, Hisor tizmasining Oqota, SHertog' cho'qqilaridan boshlanadi. Uzunligi 57 km, suv yig'adigan havzasining maydoni 367 km², qor va muz erishidan tuyenadi.

Oqsuv daryosining uzunligi 115 km, suv yig'adigan havzasining maydoni 1050 km², Hisor tizmasidagi Botirboy va Seversev muzliklaridan boshlanuvchi Botirboy va Xonakasuv irmoqlarining qo'shilishidan vujudga keladi.

Tanxozdaryo uzunligi 104 km, suv yig'adigan maydoni 459 km². Daryo Hisor tog'idagi G'ozikuldan boshlanadi. Sarturg'ayirmog'igacha bo'lgan yuqori oqimi Qarankul nomi bilan yuritiladi.

Yakkabog'daryo uzunligi 108 km, havzasining maydoni 1060 km². Daryo Hisor tizmasining janubi – g'arbiy tarmoqlaridan boshlanib, Tanxoz daryosiga kelib quyiladi.

G'uzordaryo uzunligi 86 km, havzasining maydoni 3220 km². G'uzordaryo CHaqchar tog'idan boshlanuvchi Kattauru va Kichikuru, O'lmas tog'idan boshlanuvchi irmoqlarni qo'shilishidan vujudga keladi.

To'polondaryo Hisor tog'idagi Hazrati Sulton (4643m) cho'qqisi yaqinidan Qorasuv nomi bilan boshlanib, sungra Tamshush nomini oladi va G'ova irmog'ini qushib olgach To'polondaryo nomini oladi.

Qoratog'daryo - Hisor tizmasining janubiy yonbag'ridan boshlanib, uzunligi 112 km, havzasiing maydoni 682 km² daryo qor va muzlarning erishidan tuyinadi.

Sangardak Hisor tog'idan Tegikonor nomi bilan boshlanadi, Qizilsoy irmog'ini qushib olgach Qizilsuv, so'ngra Sangardak nomini oladi. Uzunligi 114 km, havzasining maydoni 948 km² bo'lib, qor va yomg'ir suvlaridan tuyinadi.

Xujaipok Xo'jabo'zborak tog'idan boshlanib, uzunligi 97 km, maydoni 765 km². **Sheroboddaryo** uzunligi 186 km, Amudaryoning o'ng irmog'i. Boysun tizmasining shimoli – g'arbidagi Belao'ta tog'idan boshlanadi.

Hisor –Zarafshon okrugining tabiiy geografik rayonlari

1. Zarafshon tabiiy geografik rayoni
2. Hisor tabiiy geografik rayoni

ADABIYOTLAR

13. I. A. Karimov O'zbekistonda milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. 1 tom. T., 1996.
14. I. A. Karimov O'zbekiston buyuk kelajak sari. T., 1998.
15. I. A. Karimov O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. T., 1997.
16. Qurboniyozov G. O'zbekiston geografiyasi. T., 1997.
17. O'zbekiston Qizil kitobi 1996 yil
18. O'zbekiston Respublikasi «Yer kodeksi», «Davlat yer kadastri» to'g'risida qonun. T.: «Adolat», 1998.
19. Baratov P. O'zbekiston tabiiy geografiyasi
20. Abdullaev X. A. O'zbekiston tuproqlari. T., 1973.

21. Babushkin A. N., Kogay N. A. Fiziko-geograficheskie rayonirovanie Sredney Azii. Tr. TashGU, - vip.307. T. 1967.
22. Chetirkin V. M. Srednyaya Aziya. Opit kompleksnoy geograficheskoy xarakteristiki i rayonirovaniya. Tashkent, 1960.
23. Babaev A. G. Istoriko-geograficheskiy analiz dinamiki geosistem pustin. Problemi osvoeniya pustin, 1986, №5.
24. Babushkin L. N., Kogay N. A. Fiziko-geograficheskoy rayonirovanie Uzbekskoy SSR. Trudi TashGU, vip.231. – Tashkent, 1964.